

СУЧАСНІСТЬ

М. Калитовська: Поезії — В. Барка: Жовтий князь — І. Гончаренко: Т. С. Еліот як критик — Є. Гуцало: Оповідання — М. Калитовська: Під сонцем і тінями Сіени — І. Лисяк-Рудницький: Новий Переяслав — 3 документів польського ревізіонізму — Критика і бібліографія — Нотатки

9 (21)

ВЕРЕСЕНЬ 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

9 (21)

ВЕРЕСЕНЬ 1962

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Войчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА

МАРТА КАЛИТОВСЬКА

ЩЕДРИСТЬ І ВУРЯ

I

Ти носиш золоті наруччя ласки.
Стеблинки її волочаться
І гріють сліди самотників.

Та мені ти приносиш її
Оберемками зілля гірського,
Пахучого.

З нього скапує ясна безжурність,
Що теплом опоясує дні мої
На човні часу.

Мое серце тулиться, немов ящірка,
у нагрітому скельному гнізді
До невидимого багатства.

Не сердься,
Що я забуваю про дяку.

II

Десять срібних вікон тремтить,
Десять канделябрів горить золотом,
Десять білих дверей розчиняються,
Десять амфор, налитих стиглим вином,
Коли ти повертаєшся з мандрівки.
Світ народжується у жмені сонця.
Світ чудесний.

Я вдихаю ясні погляди коралів,
Що розкриваються десятками уст
Під прозорими мушлями хвиль.
Я вдихаю золотий пил,
Що запалює хвилі.
Світ чудесний.

Я не вмiщаю дарiв, а твiй погляд
збагачує їх i вдeсятеро докидає.
Твiй погляд, що глибiнь запалює
У кутках теплих пристаней очей,
I вiд них лявина карооких хвиль
Припливає все ближче i ближче.

Нагло — дiм мiй заливає повiдь
Твого повороття.

III

На твое чоло зiйшла буря
i зiрвала зорянi неводи.

Перекинула дном океан цiлий,
медуз вирвала з сну рожевого.
Криштальний палац валився зливою,
а дно моря вивертало челюстi,
висипало з кишень iзмарагди
забутого щастя.
Коралевi намиста розквiтали
вогнистими куццями на днi моря;
куццями, спрагненими ласки.

А коли з твоїх добрих очей
мечами блискавки сповзали —
завалився мій домик юности.

БОЖЕВІЛЬНА ЗЕМЛЯ

Припадали до тебе порепаними
губами, спрагненими устами . . .
iншi гребли дерев'яними руками
на живих i мертвих,
на гроби i на людей,
i на рани:

не на тi, що тлiли,
а тi, що горiли.
Не на тi, що спали,
А тi, що кричали
i плювали кров'ю.
Або почорнiлi,
Як плями мiсяця

на тілі, або білі,
як уста хмар —
не підфарбовані,
а зомлілі.

Або на ті,
що не на тілі,
а на душі...
важким намистом
приліплялася твоя шкіра
м'ясна і пружиста
нап'ятована зорями
непідкупленого горя.

Не відпускаєш
ані живих, ані мертвих.
Кров з мертвих
скачує у твоє лоно,
і живих родить,
і цілі заgonи квітів.

І хмари ладану над тобою
пахнуть десятима веснами...

ВАСИЛЬ БАРКА: ЖОВТИЙ КНЯЗЬ

(Продовження)

13

З лопаткою і нерозлучним мішком поспішає Мирон Данилович до кагату — в передсвітанковій імлі, що, ніби хоровита, млоїться над снігами. Коли ж зачала розточуватись, на заміну їй набігла хуртовинка і стала в пригоді шукачеві; «нехай! не так мене видно». Вона понеслася, засипала навкруг, часом збиваючися з бігу, мов занепокоена, і обертала плавкими кругами зовсім низько, після чого ще несамовитіше і густіше кидала збір білих цяток. Скрізь, позбувшись ваги, курять вони і злітають угору, — там знов летять в один напрямок. Небо над ними сіре з просвітлістю, як цина; без променів: близьке і сумне. Під ним — біжуча сила сніжинок, кинута в вітрі і несена без числа. Їх сивий океан хвилюється і мчить, мчить в нечислимих течіях, обкидаючи подорожнього, його шлях, горби з боків, попереду заметені, і також одинокі вербички в полі, і кущики, що блідою поживклістю вирізняються з сніжного покрову.

Мирон Данилович побоювався: або другі здобичники теж прийдуть і ніхто не матиме собі досить, або вже все розрите. Згадував про дивацьку розвагу робітників на цьому гонищі, років з чотири тому: стануть у кропив'яні мішки, обв'яжуться пасками і біжать наввипередки, плутаючи ногами і гублячи крок. Падають, під регіт глядачів. Гнали також і верхівні; а один, босий, виграв заклад, що з конем збіжить — на короткій доріжці. Тепер би, мабуть, від півня відстав.

Ось — кагат. Не рушено! Катранник відгрів сніг і заходився копати. Земля промерзла, хоч не дуже: тут коня закопай, до весни схорониться. Зморений тяжко, з роботи, голодування і трудної ночі на похоронах, Мирон Данилович навіть лягав спочивати на розриту землю, перемішану з старою соломою. І ніби скарб знайшов, так радів!.. картопля, хай дрібна, як перебірок, підхарчує; в ній — крохмалець: кисіль зготовити можна і діти відживуть. То судилося, що дід Гонтар, вернувши від смерті, згадав про далекий кагат, всіма забутий.

Знов береться копати Катранник і вже вигортає перші картоплинки! — дедалі їх більше. Набравши в мішок, скільки донести міг, він викопав бічну нору і туди сховав решту знахідки. Довго трудився

загортаючи землю і сніг, щоб було непомітно. Додому йдучи, всіх обминав, ато позаздрять і віднімуть мішок. Після зустрічі з двома, що ввечері хижо світили очима на його відро з малясом, став обережний, як птах. Далеко відходив стороною, бачивши гуртки біля села... «голодні, як голодні», розважає він вибачливо, «я сам такий; коли вже доходять, то сплнуть: мішається їм, хто ворог, хто свій, — віднімуть і годі».

Пригадалося, як юрми скорченими пальцями шарпали клунок Отроходіна, а напроти блискотів лютий погляд крізь окуляри.

Враз облекла гіркіша думка: от, робиш цілий вік, так дітям вигрібай картопляні покидьки, мов злодій, серед заметеного степу; а набігли смикуні з партквитками — тягнуть крупчатку, від ротів дитячих, і сторожа, поставлена владою, охороняє кривду.

В хаті вже забули, який смак картоплі. Старший син попоїсть супу, смачного, коли розварити картоплю, як слід, до густощу, і присолити, — поправиться син: він цю страву любить. І менші: їм би зиму продержатись, а там, як зайчики, підуть на зелень.

Біля порога обтрусився від снігу і, коли в хату ввійшов, зразу ж повідомив, розв'язуючи мішок:

— Картопля — наша!

Жінка перегортає її, втішаючись:

— Гарна картопля, тепер — празник...

Повеселішали діти, ждуть і нетерпеливляться, поки суп закипить. Він густий вийшов, бо зовсім бульба розварилась; їли і ретельно оббирали на череп'яних беріжках.

Мирон Данилович після снідання, як ліг, миттю заснув! нечувствений; ніби в землі.

В селі Кленоточі люди вмирили, як і скрізь на Україні, — їхній хліб і всяку поживу забрано, а самих покинуто на неминучу гибіль; бо держава, використавши силу проти них, як смертельний противник, відняла, крім харчів, також можливість заробити на прожиття. Стан — гірший, ніж під час чуми.

Картопля кінчалася в Катранників, і господар никав околицями: чи не здобуде чого для сім'ї?

Холодно і пустельно всюди. Сум обгортав душу серед снігової порожнечі; здавалося, світ вихолоднів, як покинутий будинок. І лихо-манів істоту один клопіт: знайти їжу.

Погляд приковувався до низового обширу навкруги; весь час кидався по сніговому рівню, обторкуючи дворища, стежки, підворіття, кущики в снігу і гілки рідких дерев, де часом сяде темний птах: «це, мабуть, з останніх, від лісу».

Згадуючи про косаря, попрямував до його садиби — не впізнати місця! — ліска як не було. Яр, повний снігу, і тільки. На дворіщі, рівному, ніби біла скатерть, одна руїна від хати, теж заметена. Солом'яний верх, крокви з бантинами, одвірки і лутки зникли; певно, по

від'їзді сім'ї, коли дерева навкруги валено, хатка стала здобиччю дроворубів.

Мирон Данилович вертається в село; проходить мимо хати Кайданця, — віконниці зачинені, і жодного сліду від порога до хвіртки і воріт: рівно біліє сніг, давно нанесений. «Таки вибрався на Кавказ. Хіба й собі спробувати?» — замислився Катранник: «бо тут біла труна».

Коло рогу вулиці почув розмову з смачними назвами, що приневолили спинитись і застигнути: партійці! говорять про харчі...

— Що сьогодні дають? — питає чорна «ушанка»; під нею вибрита потилиця поземно перетнулася згорткою.

Четверо, стрінувшись, несуть різну вагу: на плечах і під руками наодвисно, і в обхват — хто мішечок, а хто кошик, клунок, торбу.

— Та крупи дають і гов'ядину!

— Як було: кукурудзу, а до неї чечевицю.

Притихли, обговорюючи, бо зауважили Мирона Даниловича, чужий! — зрештою, рушили з перехрестка.

Катранник пригадав: колонія лютого закладу притулена до краю села, звідки вони тягнуть харч. В одного з кошика крайчиком лисніла червонаста воловина.

А стороною вітер приносив запах вареної страви, що притягував селянина, мов рибу — живець на крючку. Привів до огорожі колгоспного дворища. Там ватра тріскотіла, розкидаючи іскри і стелячи дим; яскрава серед білоти снігової.

Довкруг казана зібрались активісти: стерегли, як сундук із золотом; інші, їх супряги, сновигали оподаль або мили посуд перед тим, як обід розливатимуть, а дехто вмощував глечик у кошику, підклавши туди соломки.

За стайнями колгоспники, впрягшись, як єгипетські дармороби до каменя, відтягали дохлу коняку в степ. Такі ж мерущі, як і кожен одноосібник.

Подивився на їхній двір Катранник, тільки головою похитав: «бач, настягали чужого, а що зосталося? тільки в казані наші крупи, з запічків виметені! для півживих; самі активщики — з тугими пиками».

Побачивши, як гріється казан активістів і як відтягають падло натужені худяки під лінвами, Мирон Данилович пішов додому найкоротшою дорогою, що пролягала біля сумного місця... якби знав, скільки прикрости стерпить, — обминув би, брівши найдалшою околицею.

Проїжджала підвода; «це туди!» зразу ж відзначив собі чоловік, бо чув тяжкий стукіт. Накладено мертвих, як снопів. Три дядьки, вищі і хуткіші за мимовільного свідка, спрваджують безталанних односельчан: до впокоєння.

Ось і воно; підвода звернула на необгороджену ділянку, де вже дожидає викопана яма, а нову — кайлами, лопатками, плішнями вицюкують гробокони, рухаючись, як недужі. Дядьки ж повкидали мер-

твих до ями і загортають міленько, бо ніколи! — треба їхати по свіжих, що переставилися.

Беликі дерева біля кладовища спиняли завію, і сніг лежав тонший, ніж по околиці. Мертвих кладено також біля могил, просто на білу поверхню; або загортано так неглибоко, що земля і сніг, злягаючися, потроху вивільняли їх, показуючи недавні заметини. Всюди видно: то нога, то коліно, то рука по лікоть чи сама кість, чи вигнута спина і голова, — виставляються з глинистого ґрунту і зимового покрову, як після побоїща, веденого вже не людьми, а збігом демонів, що не знають звичаю достойно класти покійників на останній сон. Кинули їх мертвими і притоптали, швидко через них перебігши. Виказуються небіжчики крізь сніг, мов з потоплення якогось: білого і морозного, що залило, але не закрило їх цілком, — так і спинилося, страхаючи живих.

Хотів відходити Мирон Данилович; бачить — гурток дрібний рушає помалу, помалу до кладовища, навпростець через безпарканні садиби, відтіля, де дитячий будинок рудіє. Чого ж малята самі, без дорослих тягнуться сюди? Хитаються разом, ніби зв'язані докупки; окремо двоє — волочать якісь речі, відставши.

Наблизився гурток і видно: вшістьох тягнуть рядно з вагою, взявшись за його краї і кутики, мов мурашки; доволочили ношу до клинчика, вільного від покійників. Двоє приєдналися з лопатками. Починається риття; наперемінки беруться до роботи; вільні відпочивають, підтупцювають і хукають собі на руки. Тоді підійшов Мирон Данилович.

— Добридень, дядьку, добридень! — врзногolos відказують на привітання копачі; здивовано і недовірливо поглядають. Однак, більше не кажуть нічого. На рядні трупик — його руки, криво скорчені біля грудей.

Серце стрепенулося в Мирона Даниловича: мертвячок був Андрійкових років і навіть схожий з обличчя на нього.

— Ану, хлопці, я поможу — хоч трохи!

Мовчать. Один подав лопатку.

Мирон Данилович починає копати, але що за знак поганий? — зразу ж і втомився. Колись від зорі міг до зорі рити, забувши про спочинок, тільки набіглий піт з брови струшував, а тепер неспроможний півгодини повертати лопатою. Зачав дрібно тремтіти, немічно і гірко. Відчув таку чорну змору, що от-от похилить на сніг. Стояв, обершись на лопатку.

Перед очима трупик, мов пергаментовий шкірою, і пойнятий темною сизістю в страшній схудлості: кістячок зоставсь і шкіра на ньому, що обсохла; замість одежки.

Поставив лопатку в свіже риття Мирон Данилович — так, щоб не впала, як руку прийняти, і признався.

— Несила мені землю копати, хлопці!

— Ми самі.

Пішов він, оглянувся з вулиці і побачив, що вже притрушують. Не осуджував їх: «де тут закопати, як слід, коли німці? — і від цього трупики крізь сніг руки виставляться...»

Ідучи, позирає на дворища Катранник; то в одному, то в другому — мертві, покладені на сніг. Але комісія, байдужа до них, перебігає від порога до порога.

Жовтіє охохро хата Никифора Самохи, що в радгоспі служить як городник, — треба довідатися, чи живий. Господар і жінка дома: з кукурудзяними качанами клопіт.

— Сьогодні в радгоспі ніякого діла, — сказав Самоха, — так і розійшлися завчасу. Не дивуйтесь моїй мукомольні! Дістав п'ять кілограмів кукурудзяного качанця, це — така зарплата; буду кришити.

Порубав качани сокирою на дривітні і вкидає в мішок, потім гатить по них обухом.

Катранник розповів про зустрічі — з партійцями і дітьми.

— Подушать нас! — сказала господиня, чорнява, як нічний жушок, але недокрівна, аж воскувата. Її чоловік, проти неї, ніби від повісма льняного; вуса підрізано в ризку.

— Дивіться на хатній млин! — запрошує він гостя, — засипатиму зараз: мое серебро змелеться.

В кутку, з-під відкинутого рядна, виблискотіла саморобна машина; і гість підступив, пильно оглядаючи.

— Нічого хитрого, — мовить Самоха, — я поставив рівно зрізаний пеньок з прикороченим корінням. А зверху перекинув другий пеньок, теж рівний, тільки без коренів і менший. Обидва акуратні пригнані кругами, і там держаться камінці, як зуби: їх багато. В нижньому пеньку посередині шворінь, от, на йому і крутиться верхній пеньок. При самих зрізах, обведено бляшаний пас і до нижнього пенька прибито. Зоставлено рівчак — для борошна: куди зсипатися йому. За великий цвях, що он нагорі, збоку забитий, берусь і кручу верхній пеньок на нижньому; це і вся механіка.

— Вся, то вся, а звірувата штука! — знов дивувався Мирон Данилович, коли господар покрутив саморобний млин: прогуркотіло дерево і проскреготіло камінцями. В слух віддається болісно.

Гість пригадує собі картину в книжці: головоніг з очима виряченими і відногами на всі боки, ніби ця машина, — і каменюки кругом, як тут навалені.

— Каміння чого?

— Треба: щоб нижній пеньок не ворухився.

Самоха засипав товченого качання в відтулину при шворені, після чого взявся знов крутити верхній пеньок, сухий і коронкуватий. Гуркіт став глухий і рівномірний. Почало сипатися з рівчака.

— Це б на всесвітню виставку, в Париж чи що, — сказав гість, — нехай подивляться! Такої індустрії ще не бачили.

— Чому ж? Я дам і в Париж, хай тільки напис повісять: «завершення ленінізму в селі Кленоточі», і рік поставлять — «на переході

зимі з тридцять другого в тридцять третій». Після виставки можна, як подарунок, одвезти в Кремль і присусідити біля цар-пушки і цар-колокола. Буде третє диво: цар-злидні.

— Скажуть, нерівня тим двом.

— Як так? Це ж цінніше... ні з цар-пушки стріляти не можна, ні в цар-колокол дзвонити, а моє диво кукурудзяні качани крушать. Від нього користь.

— Їм такий млин навіщо?

— Навіщо? Сьогодні на кожного туза-кремлівця одна ферма працює. Все постачає, і птиче молоко доїть. А мельниця спільна. Нехай перегризуться, то їй не повірять — боятимуться підсипаних порошоків з гадочої склянки. Тоді скажуть: а де механіка Самоха? — давай сюди! От, всякий собі в палаті за цвях крутить і пересіває борошенце: млинці пекти.

— Премія буде.

— Буде: нашійник імени вождя революції.

— Цитуйте! — спинила господиня, — в двір заходять, такої премії дадуть, що світа не побачим.

— Я ждав; всіх радгоспних перетрушують, — сказав Самоха; — а в вас були?

— Двічі. Перерили і вимели хату, — скрізь так.

Самоха миттю накинув дрантину на корінястий механізм.

Заходять обшукувачі. Всюди носа стромляють, обмацують хижку, топчуться на горищі, зиркають під піч і під, і в кутки; тягнуть накрита.

— Що це в тебе? — питає розпорядчик.

— Круг саморобний, так і зветься: круг! — кукурудзяні качани перетирати. Ними зарплатню дають, без зерна, — ви їх цілими не з'їсте, а такої мельниці каззонної нема, щоб їх крушила.

— Поговори мені! — кричить головний і з допомогою міліціонера витягає прилад на середину хати: — бач артилерію построїв... конфіскується, як протизаконна мельниця без мотора, — несіть на віз!

Четверо беруть механічного головонога. Начальник розсідається писати протокол і вимовляє: «...незаконна мукомольна техніка в межах приватного мешкання».

Мугикав і повторював причіпку.

— Штраф сімдесят п'ять карбованців. І скажи спасибі, що без тюрми.

— Де ж я візьму гроші? Нема! — скрикнув Самоха.

— Не моє діло. Не заплатиш, місяць тюрми. Щоб знав.

Вони з тупотом перейшли через двір і геть постукотіли підводою, на якій, поверх награвунку, височів пеньковий млин.

— Ну, собацюги! Ну, скажені! — картає Самоха: — дають качани, замісто платні, і їж цілими, хоч задавися... держать на роботі, бо я кожну корморізку полагаджи, як годиться, і всяку машину. Держать і душать. Чортова сила...

— Вірно: так і зветься! — підхопив гість.

— Що зветься?

— Чортова сила. Я від старичка в потязі чув, що диявол не серед пекла сидить, — його туди, в ставок огню, вкинуть після страшного суду, щоб згорів. А тим часом князює в воздуху: ніби в просторі між небесами і всім світом. Там — він і демони його, над душами, мов шуліки і яструби над курчатами. Тепер злетілися в двір, близько до кожного: хапають і розкльовують. Испит всім, за гріхи наші. Христос як господар бачить, і скоро сповниться час; хижаки зловлені будуть і вбиті через огонь, а хто терпів і вірний зостався, одержить білий вінець. Я, в поспіху та в шумі слухавши, багато не замислювався. Тепер, коли нагадали, враз, ніби малюнок побачив; то — правда.

— Важка правда! Біси в миску дзьобнули і розвалиться тепер. Скрізь підряд клюють. Наскакують на примерлих; хто що витяг із сховків, — гребуть собі. Де б я взяв сімдесят п'ять карбованців? Хай в тюрму беруть на місяць.

Жінка в плач:

— Туди легко тягнуть, а звідти, з звірових зубів, рідко хто вивавсь.

— Може обійдеться. Може закону нема: брати саморобні крупорушки, — втішає Катранник.

— Обійдеться? Якби ж то. Їхній закон — обман собачий! — з гнівом сказав господар; — в радгоспі теж є старичок, біля рахівниці сидить. І думка його друга: що вся причина — вусатий бузувір; завів пекло.

— Старі люди знають. Їм видно, — сказала господиня.

— Не видно, що їсти будем.

— Позичмо в рахівника гроші на штраф; потроху б віддавали борг. То — добрий чоловік: підожде. А я в город з'їжджу по хліб.

— Хто б же пустив тебе? Ловлять як зривщиків.

— Чоловіків ловлять.

— Всіх! В яри скидають або в степ завозять, верст за п'ятдесят, і зганяють на сніг — замерзати.

— Хто казав?

— Вернулись декотрі в радгосп: ледве живі; багато пропало.

— От, біда! — зідхнула господиня, — і то ж дивиться, без перерви муку заводять.

Звістку про яри, куди скидають людей, Мирон Данилович сприйняв як новину, ніби якимсь чином йому відому і моторошну до останнього жаху, що перед ним була дивна заборона, і над всім віяв смуток. Притягувала можливість добути в місті хоч трохи хліба. Непереможно хотілося знов відчутти смак його і пахощ: добрий і чистий, живлющий, як сонце в великій милості. Всі почування зібралися вкруг хліба. Чи в світі немає скибки: йому, що весь вік робив хліб, гори його! ддя всіх інших. Ну, хоч дітям, коли не йому.

З тією думкою пішов від Самохи, маючи подарунок: два коржички з качанізми. Спинившись, глядів, як обшукувачі тягли латані торби

на віз, до млинового дива, розчепіреного коренями. То — мов корона нужди, що завершила її збір, награваний і страшенно смачний для владущих.

До чергової хати під'їжджають; назустріч їм виходить сім'я через поріг: батько і купа дітей. Батько змарнів, аж чорний — подобизна мумії, і одіж на ньому невітна, з рябих ганчірок, позшиваних косо, мабуть, віддертих від негодящих кофт і спідниць вікової давности. Знизу кругом обшив — необітнутою собачою шкірою.

Катранник, через кучугури глядівши, разом з двома перехожими, зразу відзначив собі в думці: недавно зідрана та шкіра. Або придушено пса, або дохлого знайдено на пустирі. Ноги в дядька обпухли чи обмерзли; він їх пообмотував мотлохом, зверх якого наклав паски, відрізані з рубцями від рамтя. І стали ноги товсті, як колоддя. Гурт обшарпаних дітей тримався за тата з усіх боків. Дивно, що вони, всі босоніж і всі худючі, як стеблини, — дуже пузаті: животи їх торбинками віддуваються.

Покривлені двері відхилилися в сіни, де лежить мертва жінка; сніг коло неї наметений.

Облава, в гаморі і тупоті, розігналась до дверей. А враз стихла, приклякши і дивлячись на безсловесних мешканців, що стояли біля порога.

Начальник обшукувачів хотів зайти в хату, але намір притьма стрінувся з такою силою відстраху перед з'явцями, що вона, мов стиснута вкрай пружина, штовхнула назад. Сіпнувся начальник від хати і вилаявся: з найдікшою злістю свого серця і виразу. Як димом обдихані, він і вся облава, хто задком, потоптуючися, а хто зразу повернувши, відходили від живих примар; потім прискорили ходу і в ворота вже вибігали — до збірного воза, з яким негайно посунули далі. Три свідки, ще коли бригада наближалася, і собі відвели очі; побрели вулицею: далі від лиха.

Мирон Данилович застав плачі коло старшого сина, що, лежачи на вузькій постелі, важко дихав і казав:

— Я скоро вму.

Побивається мати; і став коло постелі тато — неспроможний слово вимовити; душа скована...

«Це — кінець!» нестерпно іскрою пронеслося в свідомості. Враз Мирон Данилович застиг від холоду, що обсипав груди. Здавалося, серце западає в яму. Так пробув довго коло первістка. Вийняв з кишені коржик і поклав синові в руку: чути, яка холодна долоня в нього і зовсім безвільна. Очі далекі: дивляться, але не бачать.

Заснув, чи забуття огорнуло; — з годину, поки син дрімав, були всі тихо в хаті, навшпиньках переходили і розмовляли пошепки.

Коли ж він прокинувся, проказав спокійно:

— Гарячої води хочу напитись! — глянув на коржик і почав їсти; як звичайно.

Мати швиденько взяла хватки і витягла з печі чавунець — там, біля золи, тримала трохи юшки; поставила на припічку і шукає кухоль і не знайде: вкрай розгублена... зрештою, відшукавши, набрала юшки; дрібно зацокотів кухоль об чавун. Син пив, вона ж дивилась на обличчя його, як на присуд собі, — чи зостанеться Микола жити з ними, чи будуть покинуті: в порожнечі, як прірві вночі.

Його очі світліші, ніж перед дрімотою. Дожував коржик, повільно — смакуючи. Батько переломив другий коржик надвоє і наділив менших: хрумкали і підходили до печі запивати юшкою. Бачивши, як мучився старший братік, були і досі налякані.

Загроза проминула, але материна душа — в тривозі. Страх збільшився вмиг, бо в Миколи над щиколотками, крізь лахміття, видно: на припухлих і розірваних місцях просочилась вода. Мало не закричала мати, як побачила руїну живого тіла синового. Метнулась шукати чистої полотнини і, знаходячи ранки, перев'язувати їх.

Після того Микола знов заснув.

У хаті тиша: до самого надвечір'я; коли ж зайшли сутінки, Мирон Данилович найтихішим шепотом розповів дружині, як навідувався до Самохи. Згадав про чутку: що дехто їздить хліб шукати в місті, хоч то небезпечно. Ловлять і, завівши в глухий степ, кидають на погибель, або в яруги звальюють; — не знати, чи правда.

Дружина схопилась при згадці про хліб:

— Спробувати можна, бо вже смерть. Від тих, що хапають, можна втекти; всіх не піймають...

Під час розмови побачили — син піднімає руку розпачливо: ніби тоне в річці і знак подає, захлинаючися і б'ючися останніми зусиллями. Підбігли до нього, але він зідхнув, як з важкої гіркоти, і стих. Не поворухнуться уста і вії не здригнуться: вже недвижні! втекло життя від них.

Мати припала — мов прикипіла кістками рук: здавалося, страшила розум і от смерть її саму звалить, спинивши терпіння, що проривається то в квилення, то нестямний плач. Поруч неї стояв батько, тіль людини; рідко йшла, як огненна, сльоза по безкрівній щоці. Діти коло них — трусяться від тривоги, ловлять руки мамині і татові: наче незносимий мороз обвієє і хочуть зогрітися. Не стало в них брата, що завжди був мирний, з теплим словом, — ніколи не крикне. Тільки гляне тихими очима, підожде, думаючи щось, ніби зовсім стороннє і гарне, тоді зробить, — про що вони просили. Світив добрістю братік їхній і навки такого другого не буде. Вони гірко покинуті без нього.

Пізно ввечорі, біліючи сорочкою на грудях, що до них мерехтіла свічка, лежав Микола в другій хаті. Було холодно, але стояла купкою родина і все не могла відірватися поглядом від покійного.

Матір не можна впізнати: за вечір стала іншою. Як вишня, що недосвіток поранив смертельно, — тоді обпав цвіт, і зосталась вона темніти гілками, не відкликаючись на нове тепло.

Треба двічі повторювати слова до притерплої душі, бо втратила відчуття навколишньої; як сновиди. Навіть не плакала того вечора. Чоловік, погасивши огонь, вивів її з світлички, що стала покійницькою. І діти вийшли з ними. Погас огонь над грудьми старшого сина, мов життя в тутешньому світі: назавжди. Зосталась темрява, через яку переходити, прощаючись — їм і йому.

Мати лягла на печі. Попереду вона мала постіль на полу, невисоко піднятому над долівкою, між причілковою стіною і піччю: там, коли був маленький, тулився також Микола. Потім для нього поставили ліжко, при самому вікні. А цієї зими пересунули до печі, бо з вікна холодом несло; ліжко тут і залишили, хоч власник покинув його.

Була жива бабуся, — на печі спала. Менші діти коло неї: слухали казок, поки і заснули. Часом скаженіла хуртовина і, виючи, влітала в комин. А на печі так тепло від нагрітого зерна, що ним присипаний черінь. Бабуся оповідала про сіроманця і вкрадену королівну. Прикручена лампа або каганчик залишали примарний сутінок, в якому живо творилися події для настраханої уяви.

Нема бабусі. Зерно зникло; схолодніла піч; і темрява запанувала.

Лежить на печі мати з дітьми: горнутья до неї, вона ж, тримаючи їхні руки, ніяк не опритомніє, не вирветься від горя, що калічить серце. І вже змученість, дужча від нещастя, закрила їй повіки.

Наступний день відкрився сірий. У хаті хвороблива мовчанка; з кутів дихає холодна сирість, і малі кашляють, аж надриваються. Життя почало йти, ніби в тумані чи мряці. Очі недужі в кожного: з лихоманковою запаленістю.

Мирон Данилович робив труну і копав нову яму, поряд недавньої.

Винесли туди покійничка. Поставили труну на дно. Мати взяла в жменю землі і, ставши до краю, хоче кинути — впустити з пальців, але сама хилиться вниз, розсипавши темні грудочки. Впала б вона, якби Мирон Данилович не підхопив під руки. Довго ще не могла отямитись.

Уже свіжа могилка виросла в саду: видавалась жахливо чорною поруч бабусиної — під снігом, ніби срібної.

До самого смерку пролежала мати недужою; ввечорі підвелася з гострим поблиском в зіницях.

— Поїду з дітьми в місто: по хліб! — сказала чоловікові, — хоч кундук знайдеться; бо всі поляжуть...

Зібралася в дорогу швидко, та й брати нічого — тільки скупі карбованці на квитки, дещо з теплішого рамтя і торбинка, в якій, крім варених картоплин, були кусні малясника. Сім'я пішла на станцію в післяобідній час. Спершу мати так спішила, що діти підбігали за нею; згодом, трішки заспокоена, стишилася.

Потепліло. Хмари низькі по всьому небу, темні коло обрїю, аж чорні, як вугіль; із синявістю. Там тоненька стрічка вечірнього огню, безконечно смутного і мов змореного, пролягла при змелі; непомітно згасла.

Окремі постаті, кволо переставляючи ноги, рухалися в сутінку над дорогою.

Не було заметілі, і сім'я встигла до чергового потягу, що опівночі, а як спізниться, то перед світанком міг прибути в окружне місто.

— Не знаю, що з нами буде, — сказала, прощаючись із чоловіком, Дарія Олександрівна, — може, вижебраю для них...

Закрила очі хусткою, не може говорити: з жалю до малих; а скріпившись духом, наказує чоловікові:

— Хати гляди! Якщо зайдуть і розвалять, де дінемось? Пропадем на снігу. А поки є куток...

Знов зупинилась, бачивши його в такій скорбі, як ніколи, і тоді зродилося передчуття — ніби повів з чорного поля прийшов до серця і сповістив розлуку, не зовсім близьку, але більшу, ніж сьогоднішня. Треба подужати болісний напад.

— Їдемо, як човном на страшне море; думаю про одно: коли додому?

— Тільки обминіть облави — недарма чутка про них.

Вдарив дзвінок.

— Прощайтеся! — звеліла дітям Дарія Олександрівна.

Вони припали, скронями притулились до тата. Зворушився він дуже: перший раз в житті — так! до глибин душі, що її страждання шарпнуло, мов буря — дерево, відриваючи від ґрунту.

Пішли рідні від нього в вагон і весь час оглядалися, подаючи прощальні знаки долонею і хусточкою. Вітали наостанок з вікна, коли потяг відходив, аж поки зник він коло хмар, безсвітних, як земля; темрява закрила його слід. Тоді пішов Мирон Данилович мимо станційного будинку — на дорогу. Двері прочинялись і чути було з репродуктора передачу: іржавий голос вигукував про велич вождя.

Сунуть кволі постаті від станції, освітлені електричними стяжинами, що з шибок простяглися в сутінок зими.

Бричка дожидає; мабуть, з начальства придержався в буфеті хтось, біля дорогої «стопочки».

Відходить повільно Катранник! — мов домівля його тут зосталась. Відчув, який покинутий він без рідних, сам-один, і непотрібний нікому і чужий, пробігуща тїнь від хмари: нікому немає діла до нього. Порожній світ став і сирітський; тільки ж причаїлась люта сила,

як на страшній сторінці з книги дитячих літ. Сирота вчився тоді в сільській триклясній школі. І так прикивав до малювання, що вчителька питала: — звідки живі лінії тобі приходять, Катраннику?

Він їх, мов нитки пісенні, вів олівцем на шорсткому папері: любив їх. А пропала думка про малярство, — за недолею. Одного разу виобразив хижака в степу. Трава безліччо стеблинок поткалася густо, як туман. Крізь нього смугою, ледь помітною, означається тулуб звіря; манячіе охраста голова. Очі згострені кутиками і поставлені косо; з напружених щілин стежить, без жодного проблеску теплого, жорстокість, означена в вістрях двох блискучих клинців на середині. Безмірно роз'ятрилась вона з жадоби крові: на жертву, що повинна підійти близько. Необачна! — обдурена сповидною безпекою серед непорушного процвітання, зближається до смерті в муках. Личина ворога, зловісно жовта, окриває, аби знепримітитись, травинами свій вигляд: яскравими, як свічки, в пахощах, що збуджують радість. Причаюється погубник під похил рослин і в повів відворотного вітру, ховаючи разючий пахкіт. Грозить, як втілення хижости безодні. Зготовлений до вхвату зубами в горло жертви. Лапи пружаються: перебити хребет жертви і внизати пазурі в м'ясо. Зубата машина, для кривавого терзання, здібна гнати з буряною швидкістю. Приховується до секунди нападу... тоді — плижок і хряск! і, зойкнувши, сконає жива істота.

Ось тепер: скрізь падають люди; з рідної хати дві душі вхоплено.

В сумній самоті відходить Катранник від станції; враз бричка проторохотіла мимо, несучи когось владущого: доконувати гибель.

Хмари видавались камінними, непровидними чорнотою, мов обгорілі — при самій сніжній скатерті, що блідно посвічувала крізь ніч. А здалеку, в мороці, мерехтіли рідкі огники села.

Прийшов додому Катранник і ліг. Як ліг, в такий сон заповся, що відкрив очі пізно другого дня. Зразу ж пожував печива і запив холодною водою, небагато беручи з відра: боявся опухнути. Вийшов надвір; була надія на знахідку чи добрий випадок.

*

Коли пускався воріт, відчував, що трохи ніби зв'язаний, невідомо — чому. Оглянувся на перехресті, лихо!.. доганяють: Шікрятів і другий, в сивастій ушанці і пальті землистого кольору.

Катранник переходить на другу сторону вулиці і чує, вони — так само. Схолонуло серце і впало: «братимуть!» Уже ступав, як на страту. Напасники як порівнялись і супроводять. На другому розі Шікрятів скомандував:

— Іди з нами!

Проминули сільраду і ведуть на площу, — «хіба в церкву?» здивувався Катранник, «вона ж закрита».

А ні! відчинено її. Заведено туди хлібороба і поставлено перед окуляри Отроходіна, що ждав коло підручного гуртка.

Селянин до «тисячника» байдужий. Очі заповнені купами зерна, заввишки в старі могили, посеред церкви і попід стінами: скрізь підгнивало. Недалеко від дверей — картопля, видно, що обмерзла; долі вона і в мішках також, по обидва боки переходу. Між купами зерна і картоплі складено пилястий ліс, дошки і обапולי — сама сощина. Недокінчена прибудова запилилася рещтуванням і рядами стовбів, що їх сполучили з стіною прицвяховані рейки. Всюди порохнява і павутиння в руїні, якою обернувся недавній храм, — а був чистий, мов зірка.

Шікрятюв, кивнувши на приведеного, доповів:

— Осьде він!

— Як звать? — удає неухважність Отроходін.

Хлібороб подумав: відомо ж вам, кого взяли. Помовчу.

— Тебе питаю, як звать! — раптом закричав, аж прибагрів, Отроходін.

Мовчить селянин, коли допитувач пронизує зором крізь крижаністі стекла окулярів. Знов стали насупроти і зітнулися поглядами на звуженій життєвій смузі. Один помітно обрешкнув після останніх зборів. Але другий вимарнів — на свій кістяк; обличчя означувалося тільки череповими обрисами і темніла небрита борідка, ніби з попелястого клоччя. Лоб обтягнувся: восковою сірістю віддавав, надмірно високий, над запалими очними ямками. Так часом виглядають тифозні. Очі побільшали і, здається, побілішали: стали зовсім сивасті і висвічували гіркоту душевну в пристиглому погляді.

Отроходін, що хотів криком тільки розбити мовчання, став відчувати, як нерви зриваються справді в гніві. Продовжуючи допит, відводить погляд на Шікрятюва.

— Як його звать?

— Звать: Катранник Мирон, злісний підкуркульник; приховує предмети церкви, коли підлягають конфіскації і здачі державі.

— Он як! — протягнув Отроходін і намагався струсити з самопочуття якусь прикрість або приховати від власної думки; — так він злісний...

Мирон Данилович дивиться, ніби мимоволі, на допитувача, здавшись на хід подій: як буде — так буде; «хіба я злісний?» питає в думці, «аж ніяк; мені однаково.»

Вимовляючи: «злісний», Отроходін глянув на селянина, але відбіг від його очей. Нерівновага в нервах посилювалася, і несло, як на хвилі, з палючою втіхою. Тільки непевність була, — як допит продовжити далі? — виручив Шікрятюв, земляк бистрий і второпний.

— Вирито в попелищі закопані буряки. Десь там і чаша: золота, зроблена як художня і кругом дорогі камінці. Відома постанова комісії, щоб передати державі: а він сховав. Однесли до нього дівчата і самі повтікали з села.

— Хто свідок? — питає, для судового значення, Отроходін.

— Свідок є: одна комсомолка; випадково чула, як Катерина, та, що втекла, розказувала про Катранників. А бригадир бачив — чашу брала Катерина.

— Негайно здати чашу! — призначив Отроходін, здобувши металічний тон, мов командир при окопі; — в противному разі ти відповіси і сім'я з тобою.

— Його жінка з дітьми втекла, — повідомляє Шікрятів, — я сьогодні взнав.

— А, відчула, що злочин розкрито. Мабуть, і він намірився тікати, як спровадив сім'ю. Признавайсь, де чаша!

Мирон Данилович відповів без мови, розвівши руки і заперечливо головою відхитавши, — не брав, не знає. Бо вирішив: коли змовчати цілком, вони думатимуть, що сховав чашу і принімів; бач, страшно проговоритися. Треба знак подати, нехай забудуть про сім'ю.

Отроходін бачить і радіє в думці: «індус розколюється! натисну». Тупотом набіг на селянина і закричав:

— Чого відхитуєшся! Де чаша?

Зрозумів тоді Катранник — стій мовчки і непорушно. Бо вчепиться личина в кожний знак. Застиг селянин; хоч болісно вpekла напасть.

Знов викриком допитувач різав слух:

— Кажі зараз! Бо тут тобі кінець.

Насунувся хмарою, що кидає з зіниць блискавку.

— Кажі, поки дійду до п'яти: раз! два! три! чотири!.. чуєш, одчислю п'ять і виб'ю душу з тебе, ну, я жду — кажі! чого мовчиш?

Катранник безмовний. Тоді враз, руку відкинувши, розмахнувся Отроходін і вдарив селянина по голові. Ойкнув той і, скручуючись на місці, впав до ніг допитувача: лікті стукнули об підлогу.

Отроходін потер рукою об полу свого пальта і одвернувся, зиркнувши на обличчя селянина, — чи живий? Якщо вмер, сліди чаші пропали. Можна було б віддати впертого в сільраду під арешт. Але хтось, добувши чашу, прикарманить; або виставиться для відзнак: через твою невдачу. Ні! краще — так. Супроти канцелярських шакалів, ледве вліз сюди, на склад, ато б і досі дерся до млина між мертвяками.

Про життя селянина, як окрему цінність, гадки в Отроходіна немає.

— Розворуши! — звелів Шікрятіву.

При дверях, поруч мітли і лопати, стояло відро з брудною водою, — приніс Шікрятів і линув на голову неприємного: той відкрив по-віки і застогнав; а поливач метко вдарив ногою під ребра. Заворухився тоді селянин від різкого болю і пробує встати, обпираючися руками об запилену долівку.

Шікрятів і напарник, сива ушанка, рвонули його під руки і поставили; всилу він на ногах тримався. Голова падала на груди. Мов невидючі були очі, без живого свічення.

Від того звеселів Отроходін несамовито, вимовляючи в думці собі: «погас! погас!» — про брак світла в очах селянина. Навіть не приховує почуття, тільки удає, що дуже радий притомності побитого.

— От, проснувся! Хто знав, що ти такий? — торкни і вже валяйся, а сам винен, бо роздразнив мене. Залізного можна збісити. Ну, кажи, де чаша?

Пождавши марно, міняє голос:

— Їсти хочеш і сім'я теж. Я нагодую! — Повернув обличчя до гурту і звелів:

— Мішок пшениці!

Два підручні тягнуть від стіни обпорошену вагу.

— Скажи де чаша, — мішок твій!

Катранник, підтримуваний з обох боків, мовчав, хоч поставлено мішок перед його очі і розкрито. Дивився безвиразно він... а вмить аж сіпнувся і втопив погляд в живий колір пшениці! ось — хліб, через хвилину можна взяти, тільки скажи, чаша де. Скоро ж смуток прийшов і обкинув думки з гіркою: «щоб так, за це зерно — продати? а тоді куди? від неба кара буде, мені і дітям... і хто виживе в селі, плюне і проклене Катранників; місця собі не знайду, краще вмерти».

Він закрив очі і, звісивши голову на груди, мовчить.

Допитувач сказав до підручних:

— Борошно принести!

Вже почув Мирон Давидович, що ставлять і другий мішок; не хотів дивитись, але подужала примана: бачити ще раз — справжнє борошно, білість його. Глянув... крупчатка! з неї пекли празниковий хліб, який звали в дитинстві — «папка»; можна б сьогодні спекти, вернувшись звідси. Ще ніколи за життя таким диким зойком, нікому не чутним, проте безмірно пекучим, не рвалася в душі жадова: з'їсти хліба! Катранник задрижав весь і простягнувся сухокостими пальцями, вже божеволіючи, до відкритого мішка. Швидко ж і обпав, знеможено закривши очі, — тільки здогад проблиснув: «це підстроєно наперед, мене погубити...» Заморочилися думки від змори і виснаження. В очах стемніло. Він обвис, як гілка, що надломилася і зів'яла.

Допитувач побачив: жертва півмертвою випадає з рук; а відзначив собі: «подіяло! з'явиться сам і проситиме.» Одночасно ж досада впекла, бо примітив — на мить в очах селянина знов віджило свічення, хоч враз сховалося під повіками.

Отроходін подав нетерпеливий знак видалення: кінцями пальців.

Поведено хлібороба за двері і, через східці, кинуто на сніг, і його шапку — слідом.

Від холоду він очунав; тихо постогнуючи, ворухився, як каліка. Підводився потроху, спершу на коліна, потім і на весь ріст. Заточуючись, похилив через площу. Від морозного повітря і снігу, до якого лежав обпухлою скронею, швидко полегшало; біль притих...

«мабуть, я переступив якусь межу — легший зробився».

Все думав: казати жінці про допит чи ні? — «помовчу, бо за мене душею болітиме».

Додому брів під хуртовинкою, що вже зривалася; почув розпачливий крик неподалеку. Помітив: на крик прямували інші — кожен одинцем, не так, як колись гуртками едналися, поспішаючи і знаходячи здогади про подію. Вже розсипано зв'язки людські і всяк понурим напрямком своїм простує з замкнутою думкою і відстороненістю серця, мов здичавілий. Рідко туляться в купу по два чи три чоловіки. Зібравшись, глядять мовчки, як жінка біжить — кидається серед сніговію то в один бік, то, стрічаючи обмерзлу осичину, в протилежний бік, до хати, і зразу відбігає, мечеться, як сліпа. Одно кричить:

— Убийте мене! Убийте мене!

Не питаючи нікого, Мирон Данилович підійшов близько до глядачів, один з котрих пояснює:

— Кажуть сусіди, що тут проходили, — її сім'я все макуху їла і стала примішувати бадилля, назбиране з осени. Молодиця блекоти через силу наїлася. І чоловіка пригощувала до зілля, він їв, хто зна, що з ним зробиться, — може те саме буде. Чи не одвести її додому? Уб'ється тут або скалічиться, як не замерзне на снігу.

— Одвести! А чого ж? Одвести додому, і все! — раптом з настирливістю, несподіваною для себе самого, заговорив Мирон Данилович до глядачів, — берімся: поки не замерзла!

Пішли назустріч молодиці, до дерев на розгородженому дворі, схопили її за руки вчотирьох і ведуть. Вона дуже пручається, повторюючи кричма, щоб зразу вбили її, — ледве змогли довести до порога. Вже не розуміє, куди ведуть.

Перейшли гурбою через сіни і відчинили двері: побачили біля печі чоловіка, що мав на собі стріп'я від сорочки і дивився шалено; верхні повіки підняті високо і погляд врізається на прибулих. Скрізь по хаті кров; на лаві зарізана дитина і жаско спотворена.

Чоловік розвів огонь на самому припічку: дим уповна хата! — і готує їжу на сковородці; щось жує, тримаючи в руці ніж.

Один з дядьків, які ввійшли слідом за першим, скрикнув:

— Він дитину зарізав і смажить! Збожеволів.

Невиразимий страх напав на Мирона Даниловича, що випустив рукав молодиці з своїх пальців; інші також до порога відсахнулися, злякані, але ніхто з хати не виходив — стоять всі, ніби примерзли на глиняній долівці.

Молодиця, як попереду, блукала зором і не розуміла нічого, що сталося. Зовсім безтямна і знесилена, обпустилась — лягла долі, зразу ж тут, коло ніг свого чоловіка; помучившись хвилину, вмерла. А він уже не жував; ковтнувши що було в роті, так і застигнув: не збагне жінчиної смерті і власного стану. Враз він вронувся з місця, випустивши ніж, і, ледве одягнений, з рештками сорочки на голих плечах, розштовхнув гурт селян біля порога і вибіг надвір. Навіжено погнав під хуртовиною, мимо стовпців, що zostалися від воріт. Дядьки — за ним,

але не збіжати, не доженуть ніяк. Він мчав у степ, по глибоких заметах, падаючи і миттю схоплюючися.

— Доженім, бо десь упаде і замерзне!

— Не побачить ніхто де впав...

Підбігав з дядьками і Мирон Данилович, вкрай захеканий; всі хотіли такі ввіймати скаженця — не дати йому згинуту на снігу. Були слабі; стишувалися, відсапуючи, і аж хрипіли.

Версти завіяні, вже не видно втеклого! — так забіг, що ні догнати, ні примітити. Постояли люди, обліплені снігом, і назад вернулися, схиляючи голови під хуртовиною, до того вморені, що всилу ступали: ніхто слова не вимовить.

Біля села, на стежці, рідко протоптаній, лежав чоловік, виставивши праву руку вгору; і завія всього притрушує. Спинилися люди, що після ловлення безумця тяжко дихали.

— Вже перестався! Вже готовий, — сказав один селянин і, знявши шапку, перехрестився, за ним інші.

Другий з гурту додав:

— Поперед нас потяг стежку і нас піджидає.

Сказав дядько так і раптом упізнав покійника; здивовано вигукнув: — це ж Лук'ян, що голосує «за»! Дивіться, рука піднята!

Приглянулися всі і ствердили:

— Він, — він сам і ніхто другий.

Задубіла правиця мертвого, піднявшись високо з-під свіжого снігу.

— Значить, голосує! — озвався першим селянин; не до веселости було і ніхто про це слова більше не вимовив.

Ледве всміхнулись.

— Прибрати б його, — заговорив дядько, що згадав про стежку на той світ.

Інші огірчено відказали:

— Так і самі падати будемо! Духу нема. Скажем, хай підвода сюди прийде.

Верталися мовчки в село; вже підходили близько до крайніх хат, коли враз — від степу тупіт...

Хтось крізь завію поспішав за ними. Аж здригнувся Мирон Данилович із несподіванки, бо подумав, що то біжить шаленець.

— Підждіть люди! — позвав хтось, наближаючись, і побачили всі зовсім невідомого.

— Підждіть, хочу спитати, чи з млина борошно дають. Вам ближче, — я нетутешній, з приселка Ситнягів...

— Борошно? Ждїть: як зайці кукурікнуть, то приходьте з двома мішками! — Скоріш пісок на цеглині вродить. — У крука легше виспросити...

Дядьки, зачеплені при згадці про млин і борошно, врізали, що думають, і знов зацікавили: дивляться на ситнягівця докірливо, мовляв, здитинів чи що.

— А — а! Так і досі не дають, — простакувато протяг прибулий: чолов'яга з різкими і відхиленими рисами небритого обличчя, — він в низькій шапці і в ватянці, весь біло обпорошений; — я чув, багато хто збирається завтра туди.

— Даром збираються! — Хіба, що ноги позичені. — З шилом по медок...

Чолов'яга огризнувся:

— А хоч би з шилом! Когось на млині торкнути в бік, враз би борошно висипав.

— Їх торкнеш! — Там з гвинтівками і лозиняками. — Стріляють і в шию дають такої крупчатки, що сніг їси...

— Як багато збереться, мурав'ї ведмедя женуть.

— Е, так то ведмедя. В нього мало кігтів, коли мурашок сила тьменна. А тут же чорт, а не ведмідь.

Мирон Данилович плекав потайну думку: що в грабіжників треба вирвати свій хліб, та — як? Хіба збереться хмара людей, то чимало вскочить до млина. Всім винести борошна і зразу ж схвати. Він сказав:

— Насунути громадою, тільки серед ночі, і можна взяти млин.

— Серед ночі? — питає прибулий, — рано вдосвіта теж можна.

— Не знаю, чи можна, — вагається Мирон Данилович.

Дядьки відходили, кожен на свій куток.

Прибулий сказав до Катранника:

— З вами пройду через вулицю...

На пустельному перехрестку заговорив суворо, ніби наказуючи:

— Завтра зарання з нашого села підуть на млин, бо все одно — смерть. Нехай пристануть ваші. Кажіть кожному, хто певний!

Викрикнув і пішов під завію.

Йому дуже зрадів Мирон Данилович: от рішучий чоловік! якби так спочатку. Бо вже люди — як мухи, спромоги нема. А вранці негарзд: почнуть стріляти вартові, всіх видно. Вночі ж темрява криє; а хто підніметься? — я по картоплю йшов, і то перед світом.

Хуртовина погустішала. Сніжини підлітають до вікон і спиняються, мов шукаючи входу в житло, але, не відкривши, покружляють, поколиваються, полетять набік і вверх, до стріхи. Віддалені знов через незмірений простір: дець на рівнину падає і спиняється назавжди.

Нові сипнуть; потчуть на білих варстатах, поставлених між небом і землею. Множиться літ і множиться, ніби ниті, що розсипані, легко рушають численністю, навіть бунтуються — б'ють, як із жмень прямо і на сторони. І несуть чисту завісу, якою окривають хати.

Ось — свій двір і двері; рештки саду, схожі на примари. Мирон Данилович підійшов до могилок: обидві світлі під димучою завісою; впокійні і ненаші. Дві істоти взято, найрідніші йому, кров'ю зв'язані: мати його і син, — в низці скорбного життя, з минувшин і до будучини, куди нитка первісткова пропала. Близько домують рідні — один крок до них, але страшна і найнепреступиміша в світі межа відділяє. За

нею вони незбагненно далекі!.. ні сказати їм слово, вістку даючи, ні від них почути, — стіна незрима стоїть, і ніхто не пройде крізь неї, не прогляне з мовою привітів, між найдорожчими. І гляди, поруч двох могилок стануть нові. Хоч би хоронити було кому.

Треба вранці йти війною на млин. Бо кволо сидіти — могилки множити. Будь отут дружина, заборонить речами і плачем; побоїться. А брат Прокіп сказав правду! — хижак на цепу в диявола, кидаючися, мчить і розриває всіх підряд.

В хату зайшов Мирон Данилович; пустка холодна. Пожувавши малясників, приліг, бо — ніби кістками розбитий.

Відпочинув і взяв сокиру: зрубати вербичку біля глинища. Робота забарна. Дерево промерзло, а сніг спить слабого дроворуба.

Пора сходити по остачу картоплі, закопану в кагаті; а от, замісто цього — похід на млин. Можна і післязавтра вирити запас.

Вихряться сніжинки вкруг і женуть, подібно — як думки; все вколо біди. Чого захожани чужі стали мучити кожного, гарбаючи хліб собі! — від всіх, кого вимордовують. То ж наш хліб і самі повинні взяти, коли з дітьми гинемо. Кому сказати про млин? Пощастить, дякуватимуть, а ні — прокленуть. Гляди, зостався в родині батько: держить при житті дітей і жінок; пропав він — сім'я теж, себто: я вб'ю їх. Ні, піду сам, а другим хай скажуть ті, що пізній збір надумали і вранці видний — для розстрілів. Вночі півсонну сторожу легше обпастити і ховатися з ношею легше. Лихо жде, але йти треба...

Мирон Данилович порубав гілля і в сніг відніс; потім, пересікши стовбурець, упрігся в шворки і перетягнув колоди. Полежав, болісно дихаючи. Зварив трохи пшоняного супу — рідкого, аж синюватого.

15

Починало бліднути крайнебо; вже люди виходили з Кленоточі — їх більше, ніж сподівався Мирон Данилович; «чутка обійшла через довірених!» — подумав він. Простували дорогою, потім звернули в занесений і неходжений степ: здоровіші протоптували стежку через сніг, який під повівом потеплілого передсвітанку злягався, тримаючи рівні сліди. В кожного костурець або кілок, вихоплений з недопаленого тину, і також — мішок чи торбина. Два дядьки, за якими ступав Катранник, почали притишений розбір:

— Одна смерть, хоч і смирно дихати!

— Це сліпі в колісках бачать...

— Хліб пріє на зсипках і згнива: просто в грязі, під дірявим бременом.

— Не ціпків треба, а чогось другого, бо ні прілої зернини так не оддадуть.

— Всі зуби виставлять. Якби нас більше, — сусідські обіцялись...

— Будуть! Підняли ж нас. Треба швидко впоратись: гуртом, як один. Набрати і зразу розбігтись нарізно.

— А що якби з сім'ями, з дітьми опухлими поїхали і стали в сніг під Москвою, не відходили, поки не оддадуть наш хліб, для маленьких! — допоможеться чи ні?

— Кому ж допоможеться, коли звеліли наших не пускати в Росію; завертають! Там серця нема — камінь під ребром. Сюди прислали своїх: цей страх робити.

— Я з жінкою сперечався, казав: наберем борошна чи зерна і назад. Нас багато, хіба всіх зловлять? Не встигнете нічого, — перечить жінка, — ті з гвинтівками, постріляють. А я кажу: дехто таки доб'ється до хліба. Ні, говорить вона, — ті такі люті, що всіх покладуть, і ти б zostався дома; страшно мені. Відмовляю їй: одна смерть — сидимо сумирно дома чи пробуємо хліб забрати. Все повторює жінка: не йшов би, не скінчиться добром; якби на початку голоду рушили, взяли б, а тепер і людей рідко, — вже повимирали. Я їй вичитую: хіба можна дома сидіти, коли всі йдуть? Знаю, — сказала вона з сльозами, — тільки чує серце, що нічого не буде, крім біди.

Переказав суперечку селянин і замовк; сусід докоряє:

— І так досиділись. Не зуміли зразу зібратись, тепер ходім, бо виморять, як коماشок!

Мирон Дадилевич певен: будь жінка дома, не пустила б сюди. Коли ж сам zostався, не сміє відмовити — не буде виправдання, бо ні жінчині сльози, ні просьби дитячі не спиняли, а сидів дома. Була б ганьба тяжка. Мусить іти: і не ради честі самої, але з konieczности — також! От, нічого в місті не здобудуть і вернуться такі голодні і зморені, що похворіють, тоді без харчів — хто видужає? Мерзлої картоплі мало, гляди, і ту хтось вигріб. Пів зими, до перших бруньок треба перебути, а вже, крім решток лузги і пшона в вузлику, нічого немає. Страшний край життя, мов прислон при безодні, зовсім близько. Тут же, куди всі йдуть, є хліб — треба брати його: сьогодні, негайно, і можна продержатись . . .

Мряка, що облягала сніжний простір, почала розточуватись, як розірвана намітка на окремі невстижимі волоконця. Вони помалу відмирили, відступаючи перед сірою виднотою з східнього обрію. Небо — в сивих змарах, повних тіні.

Похід хліборобів розділився на окремі течії; від сусіднього села теж кілька потоків людських сунуло через сніг. Обидві сторони, зустрівшись, постояли трохи і повернули в напрямку до млина.

Щодалі, все дужче розділялися стрічки того спільного руху — на ряди, ланки, гуртки. Зрештою, людська множина, зовсім розпорошена, темносіримі постатями всіяла степ, що виднів і ставав, проти хмар, білий, як березова кора, і рівний, як празникова скатерть на столі: без видимого кінця.

Рухалися селяни через холодну просторінь в одну сторону, однією

думкою, про яку свідчив мішечок чи його подіб'я різного роду в кожного.

Кволо починався рідкий сніжок і скоро стихав.

Надходячи до млина, людський рух звужувався в передніх низках, як хвилях, що повинні навкруг обгорнути прибережний камінь.

Степ — ніби рівний, але для хідця приберігає численні горби і пагорбки, рівчаки і видолинки, вимоїни і менші скривленості ґрунту, вкриті в сніг.

Мирону Даниловичу випав, як нарочито, безперервний збір нерівного місця, що виснажував серце і роз'ятрював досаду. Поки доплуганиться чоловік, то борошно розберуть, якщо пощастить проскочити в млин. Або — перші вхоплять, а пізніших обаранить варта, прислана на підмогу: вистріляє чи арештує.

Невиголоджений, він би випередив багатьох, — сьогодні ж, охлявши, відстав і мляво борсається в сніговинні.

Із-за горбів млина не видно: дряпайся або виходь навкоси. Скрізь сліди; тут походжено і зрито сніг і землю, в розшуках городини. Зайшла тривога: і до кагату теж можуть добратися, хоч то — в другу сторону від села. Але скоро сподіванка здобути борошно знов заполонила серце. Відчував селянин, що він інша істота, ніж був, виходячи з двору. Тепер ніби повідь виносить в обшир, проходжений людьми. Невідома досі почуттєва пружина запанувала над його намірами, мов закон. Якби спитали попереду про її присутність, він би плечима знизав з дива: про що спитали? — не знає. Вона взяла собі, проти гострого хвилювання, всі рушії свідомости, мов видноти, звідки обкинулося значення в довколишній світ, щоб відати його чоловікові, будучи собою. Здається, дужча, ніж сама воля, якраз стала на місці неї і діє однаково, з необхідністю і також з надією, що тут — порятунок для всіх в хаті. Страшно багато це означає для душі, що замкнута серед глухої покинутости, і тільки той милий острівець зберіг радість: від бачення при спільних вікнах, де поділено також нещастя в дожданнях. Як гніздо птахові, там схоронок для серця і майбутність його; і так — кожній з темносірих постатей, що мовчки поспішали до млина. Не здобудуть хліба, — зникне світло життя: тобі і гуткові рідних істот, при обмерзлих дверях.

Вибравшись на рівнину, Мирон Данилович заглядев на млині прапор. Червоність підсилена проти сніжного обширу, дико горюча, враз привіяла грішну погрозу і стала нею зростати відчутно, вже як хижість, розлючена до того, що от метнеться вчинити біду в цілому житті. Миттю ж і пригасла нею, додавши селянинові до нетерпеливості пекучий острах. А люди йшли і йшли безупинно. Близько млин.

Спершу сторожа біля брами, побачивши селян, тільки трохи ворухилася. Ждала, з гвинтівками напереважки, коли ряди спиняться; бо невідомо: чи то — неслухняний вихід, чи, можливо, сільські керівники кудись переганяють населення через степ. Вона звиклася

з неприродною і неглуздою владущістю начальства: не могла відразу збагнути, що супроти його волі виник вихід. Як дотямилася, похопилася з надмірною сполошеністю збивати.

Боючися зброї селян, одні вартові зникли за брамні стовби і звідти відкрили обстріл; інші лягли на сніг, де перед ними були горбки: там пристрілювалися в голодних, передні ряди яких почали вже бігти до млина. Дехто наблизився так, що якби мав револьвер чи «обріз», напевно міг би поцілити прищулених вартових і проскочити в двір. Але сторожа з близької відстані розстрілювала безоружних підряд.

Перші відразу впали, вбиті на місці; інші корчилися і стогнали, конаючи, дехто ж, ніби здивований, зупинився, приклавши долоню до прострілу в грудях і обпускався на розкришений сніг.

Напад продовжувався з розгону: підбігали нові ряди, в яких, мабуть, рідко хто усвідомлював, що сталося — так раптово вчинено розправу з передніми. Селяни поспішали до брами, здається, гнані завією, дужчою ніж страх. Діяла відчайність громади в безвихідді її, приреченої з сім'ями на скін, коли перед очима — будівля, звідки можна брати свій хліб: близько вона . . . кожен, хто поспішав до брами, надіявся вбігти туди і насипати собі повно борошна в приготовлений мішечок. Бо вернутися з порожніми руками, це — болюча загибель, як досі.

Слідом за передніми, що впали, натовпилася така хвиля людська, що, котивши швидко, грозила затопити вартових. Вже так підбігла, що постріли з гвинтівок не могли її всю покласти, — через декілька хвилин люди, охоплені розпачем, прорвуться в двір.

Але збройні «круки», як їх називав брат Прокіп, вискочили на браму; досі, причаївшись, стояли по обидва боки її, за огорожею. Начальник із-за стовба визирив і примірявся, коли треба спиняти найгустіший натовп. Визначивши мить, він подав знак і враз бігцем винесено ручні кулемети «дегтярєви» до передбрам'я: вправо і вліво. Зразу ж застрочили вони; одночасно станковий кулемет почав бити з ворітної протулени. Всі хлібороби, що туди бігли, трапляли під бічний вогонь від менших кулеметів і прямий — від більшого. Вартові, як охоронці, розстрілювали кожного, хто наближався з боків, до передніх кулеметів.

Мов косарі-крадіжники, поспішаючи, кладуть колосся чужої ниви, так кулеметники стріляниною косили ряди селян. Білу поверхню відкрили собою снопи, звалені завчасно, в беззаконних жнивах. Кров'ю змокши, протавав сніг, коли стогін останнього болю пройшов крізь безгоміння поля і наповнив той світанок.

Посудомленими пальцями дядьки, вмираючи, брали сніг і дряпали промерзлу землю. Дехто пробував підвестися, щоб вийти з місця погібелі, — того дострілювали, і вже падав назавжди. Без милосердя косили, навіть тих, які, не дійшовши близько, спинялися і стояли

приголомшені: втекти не було сили, а лягти не здогадалися; не думали, що також їх, далеких від брами, вбиватимуть.

Розстріл проходив перед очима Мирона Даниловича, як в сні — як марення, коли вмить повиднівся один з односельчан: кількома рядами попереду пішов близько до брами. Його поранено, і впустив ціпочок, тонкий ціпочок, яким нікого не можна ні вбити, ні скалічити... впустив і стоїть, мов прислухається, що таке? що — коло його серця? ніяк не зрозуміє. Але відчуває: далі вже не піде, — трохи відвернувся від млина, блідий, як сніг, на якому стояв. Кров збігає з кутика вуст. І більше, мабуть, з відрухів душевних, ніж з розмислу, виразив побажання своє. Підвів порожній мішечок, різними клаптями полатаний, що виразно прозначилися — руді і темні, — підвів однією рукою мішечок і держить, а другою рукою сам на нього показує перед вартою і після того відводить в напрямі села. Хотів сказати: — я борошна взяти мушу для тих, що там, у селі, бо мруть, а я не винен, я можу і так згинуть... то для них мушу взяти: ось — у цей мішечок. Раптом розлігся черговий постріл і селянин упав; один тільки короткий рвучкий рух відбув ліктем, і кров, як струмок джерельний, линула з рота враз; побагрила сніг і облила мішечок, мов би показуючи відповідь: он що дано тут, для тебе і твоїх дітей! — дано в мішечок: неси, коли піднімешся.

Дальні трохи рушали вперед, поки виразно побачили, що там — розправа над безоружними.

Одна недостріляна ланка ближнього ряду повернулася і побігла назад з останніх сил, — тоді, захоплені її рухом, почали швидко відходити рештки.

Відступ обернувся в безладну втечу; люди металися по степу, без перерви.

Куля поцілила Мирона Даниловича в бік: під плече. Він взявши костур в ліву руку, притиснув виразку — правою, просунутою під ватник. Поспішив назад і знайшов свої попередні сліди на снігу; «могло в серце влучити!» — все повторював собі, перебігаючи через видолинки і обминаючи горбки. На западистій дорозі кулі проминали вгорі: поки віддалявся від млина; потім стали рідші. При горбовинах, пригнувшись, Мирон Данилович прискорював крок, як тільки міг. Через високу згортку ґрунту переповзав, чувши над головою подзизкування, раз-у-раз. Далі відходив глибокою вимивиною і міг навіть спочинуть.

Спершу кров викрапувала крізь одежу, а згодом запеклась. Навіть біль притих, що дивувало Катранника. Тоді ж, коли він різко рухнув лівою рукою, — враз вколело в м'язах коло ребер. Здогадався він: прострелено наскрізь; куля вилетіла, і виразку можна загоїти без лікаря.

Стрілянина вщухла. А скоро потрусив сніжок; «ще б не збитися

і не наскочити на кулемет!» — боязко подумав чоловік. Хуртовина, зненацька набігши, не завіяла дуже і скоро вгамувалась.

До села близько, а чує Катранник: неспроможний далі ступити; притуляється до стіни безверхого сарайчика — віддихати. Закривши очі, побув як у сні, щоб через спочинок перемогти неміч і спинити морок перед очима. Втома, ніби чад, зробила недужим і треба виповітрити її з крові, бо, крок підрізавши, звалить на сніг. Таки пересилив її Мирон Данилович. Розкрив очі, що слабували з недокрів'я, і обернувся поглядом до степу. По білості сніговій темніли одягами люди: жертви домагання; мов крихти гречаного хліба на святковому обрусі.

Дивився недужий, — болісно було на серці; і ніби сам теж серед неживих: уже почуттями вбитий! Чи зготований до гибелі. Тільки тінь його істоти пробує відійти від рудої стіни, так трудно! — з гіркими зусиллями в кожному кроці. Крізь недужість, як полон, примарюється щось від вирішености, ще невідомої, але вже відсвіченої в глибині відчуття.

Всилу добився до хати; впав і, накрившись старими одежинами, заснув, як в домовину покладений. Ні сновиддя, ні чуттєвих примар! тільки, здається, неозначима і неформна струна, провівшись в обширі, все беззвучно тремтіла: з неспокою, що супроводив сон.

Прокинувся над вечір і обторкав виразку: прошито підпліччя, без широких розривів; кров, запікшись на обох відтулинах, закрила їх. Одежа пристала і треба її віддирати, але — боляче. Він скип'ятив води і, наливши в миску, набирає долонею: відмочує полотно. Згадав, що збереглася в хаті скляночка з решткою йоду, на самому дні. Коли старший син, босий пішовши в сарай, наступив на дошку з цвяхом, то зразу ж купили в аптеці йод — мазати прокол. Потім викрапували на дрібніші виразки.

Мирон Данилович вирвав пірце з гусячого крила, що ним колись обмітали свіжоспечений хліб чи пироги; чисто обмив, витер, намочив йодом і повів по вражених місцях: запекло гостро. Тоді перев'язався.

Від малясника, запитого водою, так знудило, що відчув падучу кволість і холодний, з льоховою вогкістю, біль в шлунку. Ліг і заплющив очі. Поклав обидві долоні на живіт: зогріти його; відчув, як біль поволі стихується. Навіть думка просвітлішала! — знов відкрила собі виразність речей. Треба скоро забрати картоплю з кагату; — обмислюючи справу, западає в сон.

*

Похитуючись, вийшов на околицю ввечері і побачив: рідко хто хоронить мертвих. Неспроможні люди. Тільки в кількох видолінках сім'ї, коло покійних, копають ями. Здоровіші вивезли поранених санками — сліди від полозочків, покроплені кров'ю, простяглися до села.

На ніч відступили хмари з частини зоряного неба, і при його світлі чотири постаті поспішили в степ. Коли погустішала темрява, то супроти неї замерехтіли свічкові огники і кадильні: мов сузір'я, що впало і тремтить біля снігу. Забринів один голос — старечий, врочисто проказуючи речення, часом зриваючися хрипко. Три інші озвалися, як супровід йому: разом, в скорботі співу, більший за всі ридання земні, — вести відправу; від лиця всіх. З благанням: помилювати грішних рабів. Огники переходили в один бік і в другий, ніби по складених напрямках, що сполучають зірки в рисунок; переходили через темряву і вели з собою співучу печаль, звернену в невидимість найвищого неба, що зверх всіх світів, мов світлана гора. Вічно біліє від присутности Отця людей і янголів.

Катранник слухав і не міг відійти. Здається, лежала перед очима, на весь далекий обмір розкрита, книга з тайною значення, що його душа не могла обняти, читаючи з світучих літер. Але воно належить до неї, мов остання власність, якої жовтий володар не міг відібрати, грабуючи життя.

16

Передсвітанковий сутінок. Видно вже, як люди тягнуться по снігу, важко переставляючи ноги; дехто ліг. Багато селян простує вповдовж колії, випередивши слабіших, що розсипані в степу.

Потяг спішить мимо мертвих і мимо живих, більшістю теж приречених, хоч намагаються вийти з морозної пастки. Чи зупиниться потяг рятувати їх? — ні; так пароплав під командою злочинця проминає нещасних, коли борсаються з останніх сил серед спіненого моря, після крушення.

Один з пасажирів, власник теслярської пилки і торби з струментом, приглушено обізався:

— Застукають кого в місті біля ларька з хлібом, пруть на грузовик і — в степ! На сніг викинуть, кілометрів за сорок. Добре, як хто добудеться...

Похолонуло на серці в Дарії Олександрівни, і вона вишепотіла до дітей:

— Чуєте? Глядіть же, не губіться, не відставайте від мене й на крок!

Приїхали вдосвіта; вокзал — завіяна цегла і залізо, серед яких в'ється дим від паровозів і пара; без перерви свистки, брязкіт, галас, стуканина валіз на дверях і човгит підшов: натовпи спішать, — ніхто ні на кого не гляне.

Давно не була в місті селянка і вжахнулась, подумавши: «женуть, байдужі навіки!.. для іншого — камінь морозний; і хто вмре, проминути, мов не бачили».

Волочати важкезні чемодани, пріють командири з різнокутками на комірах і також партійці в шкіряних пальтах. Виліскують руді портфелі в мідяних заклацках і нетверезі обличчя «відповідальних» керівників. Крізь гамір часом прорізає дорогу сизіючи личиною, — з налитими прожилками на очних яблучках, — чин такої приналежності, що громадяни в біжучих юрмах різко відхиляють напрям, як окуні від щуки.

Снують службовці в недорогих, але страшенно вигладжених пальтах, із смугастими шарфами поверх краваток, і в побляклих капелюхах. Особливо робітники: худі, до запалости, важко ступаючи, творять посмальцьованими ватниками і кепками перехід до вигляду селян, що товпляться, обідрані і забруджені від ночування в міських підворотнях — виснажені вкрай, сірі і кістякуваті, як вихідці з могил. Або опухлі перед смертю. Несучи порожні торбинки, вони знесилено протуляються крізь натовпи; лягають на камінь, вкритий сумішкою снігу і грязюки. Їх півживі тіла всюди навкруг вокзалу: долі — на бруковиках і на цементових плитах під стінами, а ще більше біля паркана. Тягнуться голодні до магазинних вітрин і вмирають; ніхто не звертає уваги.

Партійщина високого рангу і звання, з яскравими зірками на кашкетах і грудях, позиркує в виразі кислувато-погірдливої нудьги крізь шибки легкових автомашин, що мчать пришвидчено: бо ніколи! позиркує на трупи, розсіяні по вулицях, і відвертається випасеними обличчями. Страшенна зайнятість — треба спішити на хронічні засідання, в хмарі тютюнів, і виголошувати без кінця промови про будівництво щастя. В перервах, згромадившись коло буфетів, підряд перехилити по стопочці і заїдати корейкою і рибцем, і копченою, а «заправившись» до сопучої обдишки і відгику, знов промовляти про побудову безклясової мрії і кадити вождеві, ніби божеству, що, мовляв, мудрістю привело до веселого життя — народ, себто всіх, що конають за вікнами.

Ще ніколи в світі і ніде під місяцем ніяка істота жива не купалася в неправді, як червона партія: мов колосальна безрога в калабані; впивалася і вимазувала боки і писок, ноги і вуха, обхлюпувалася і в захлинному впоєнні на весь світ вивискувала свою насолоду.

Хто ж насмілився перечити або всовіщати, — вмить розриває іклами.

Мимо конаючих «організатори» їх смерті мчать автами, обпустивши брезктиву губу.

— Бач які! — промовила Дарія Олександрівна, вижидаючи з дітьми на перехресті, коли можна перейти.

Довго водила їх морозними вулицями; стежила, куди прямують інші голодуючі: така численність, що скрізь по місту темніє лахмітинами і скупчується при розподільниках, магазинах, ларьках. Ти-

сячні черги ждуть вістки про хліб, продаваний без карток за комерційну ціну, шалено підввинчену. Від тиску калічаються слабші серед бідолашних.

Того дня неспроможна була Дарія Олександрівна дотовпитися до заповідних терезів. Ждання і ждання в черзі — без просвітку; на стоптаному снігу. Попереду дві жінки розговорилися: одна — середнього віку, світловолоса, в брунастому, надто великому для неї чоловічому пальті і в старенькому темносиному береті; друга — років п'ятидесяти п'яти, сива, в зношеному, але теплому піджаку піскуватого відтінку і в хустині, що колись була зелено картата, а тепер вицвіла до блідності і слабого сліду рисок.

Хустина оповідає, як доводилося робити в степу, і мокли під дощем до самих морозів.

Бесідниця-берет додає примітку:

— Без дощу, коли довго немає, то ще гірше; все сохне.

— Атож! Без дощу — гірше.

Згодившись, старша поворушила устами, ніби шепочучи беззвучно, і почала згадувати:

— Позаторік робили в господарстві, — завод мав його. Як занеслися заводські комсомольці до нас: всіх обшукують, одяжу на грудях роздирають і дивляться, чи ми носимо хрестик. Риються в наших торбах і чемоданах, — де є іконка, забирають відтіля. Кидають іконки і хрестики додола, в хаті, або надворі — в грязь, і затоптують, тут же, при нас, щоб ми бачили, як вони знущаються, і думали, наче Бога нема, коли за таке не карає. Один комсомолец зрива з мене хрестик і кричить:

— Я тебе задушу, гадюка, ти зачем етот дурман носіш! . .

Ми всі від раннього ранку до пізнього вечора працювали на полі. Було посушно, нема дощу і нема. Комсомольці ж проголосили, що їм не треба ні Бога, ні його дощу — обійдуться своєю дорогою; кажуть:

— Создадім іскусвенний дождь.

... Всіх із заводу гнали після роботи ще і додатково працювати цілий вечір на полі. А в робітників і так на піджаках сіль залягла: з поту, бо душно на заводі і робота дуже важка. Зверх того, мусять воду тягати з канав та басейнів або привозних баків — поливати городину. Скільки не поливали, нічого з того не виходило. Не бере вода. Ніякий росток з ґрунту не показується, хоч води вилито — пропасть. І тільки ще дужче після того сонце пече; все чисто чорніє і годі. Отак довго возились і мучили народ, роблячи свій іскусвенний дощ, — усіх до смерті заморили поливанням, а нічого не вирізується з землі; не зеленіє ніде. Все чорне. І стало видно, як на долинах: коли намірилися з ворожістю проти Бога і хочять щось зробити, не вийде нічого.

Ось, після невдачі того штучного дощу, як позакидали вже і самі відра, — з'явилась хмарка і стала підходити і рости; побільшала дуже

і все закрила, скільки око бачить. Та як гуркнув грім! — заблискотіло страшно та ще дужче грім розлігся, аж глушить. І такий тоді полив дощ, що всі, хто був там, поприходили мокрісінькі до нитки — просто текло з них.

Просвітліло після дощу, і потім зразу земля стала парувати і почало сходити скрізь: все зазеленіло! Врожай був: давно вже не пам'ятали такого. Повно городини і вся велика.

Комсомольці — як помііли; ніхто вже більше не казав до нас, що Бога нема. Коли стрічалися, то очі відводили і про іскусвенний дощ, замість Божого, мовчали весь час, поки я там робила. Отак вийшло з заводськими безбожниками: їх дощ посоромив.

Жінка, що в береті, оглянулась гостро — сусіди злиденні, як і вона; притамувала мову до півшепоту:

— І заморок їхній іскусвенний і гемонський, аби вже скоріше кінець.

Дарія Олександрівна, нахилившись питає Андрія:

— Чув — про хрестики?

— Чув.

— Не станеш хрестики з людей зривати?

— Ні.

— Гляди ж: інша кривда забудеться, а така — ні. Пам'ятай, що кажу!

В черзі зчинився крик, при шттовханні. Високобровий старикан з газетою і покрученим ціпком роздражнено бурмотить, ні до кого зокрема не звертаючись, але до всіх:

— Що, я не бачу? Поставали спереду і міняються, — по чотири рази то одні підходять, то другі; вони змовились. Міліціонери теж гарні!.. Свояків пропускають, а нас — назад.

Обурюється старий, хоч не голосно:

— Через них марнується час! — промовивши, поглибився в газету, але ніяк не міг нерви вгасити.

Скаржаться сусіди:

— Ідеш по хліб на цілий день, вони ж перед очима розхоплюють.

— Наш, а нам нема.

— Три дні тут, — ні крихти не взяла.

— Вже ноги не держать.

— Ще й бережись, бо в яр одвезуть, — раз був там, ледве виліз. Хто не мертвий, то вб'ється, як пада.

Знов — тиск, нарікання, клятьба, шттовхання; як обпінені хвилі з прибою: кидаються і, втративши розгін, вищувають, щоб повторно зашуміти метушню.

В притишеності, що настала після гамору, жінки знов розгомонілись.

— Ви ж самі звідки? — питає хустина, — гляжу на вас: одежа городська, а розмова наша.

— Недавно тут; я з села. Привіз сюди чоловік, бо вже доходила дома: зіллям тільки й живилася. Врятувала двоє дітей, а двійко вмерло. Та й живі були — як трупики, обпухли і з порепаної шкіри вода стікала. Мій чоловік поїхав роботу шукати. Чую, вже смерть мені скоро. Саме тоді він вертається — знайшов роботу і хліба трохи роздобув; приїжджає нас вихопити. Сюди привіз і радився з лікарем, а той йому сказав: потроху годувати, бо вмруть, як наїдяться, на виголоджені шлунки. Нас на діті тримав чоловік цілий місяць. Я ж давно хліба не бачила, так зголодніла, що аж тіпаюся вся, коли дивлюсь на скибку, та не давав він наїдатись, — трішки відрізував мені. Тоді я мучилась і думала, що він із злим наміром це робить, і казала: хочеш мене замучити. Ті, що взяли хліб, не доконали мене з дітьми, так він хоче кінчити. Коли видужала і стала здорова, взнала сама, що він добре робив. Згадую тепер, як підозривала його, ніби хоче з світу звести.

— Що люди витерплять! — зідхнула хустина.

Попереду стояла селянка в зеленастому пальті, мабуть, колись теплому, тепер вистріпаному і витертому, з нерівно злеглою ватою.

Стояла, нахиливши голову, так що темні пасма, як двокрилля галчине, звисали їй на чоло з-під безколірної хустки.

— Не гнівайтесь, почула вашу згадку! — сказала селянка. — Я з таких, як і ви, тільки гірше було мені. По неправді судила, і не в той бік, що ви, не про добре, а про лихе.

— Чого гніватись? Відою стулені до купи. Кажіть і ви, а то все ми одні.

— Всього не переказати. Мій чоловік помер, а я сюди прийшла: прибираю в школі. Де ми жили, в тому селі чоловік був активістом. Не вийшов сам з бідних — ні, його батько належав, як казали, до «бувших»: мав багатий двір. Дуже добрий хазяїн був, рідко можна такого знайти. Син же його, мій чоловік, зробивсь активістом, не з користи, а тому що повірив: так треба для добра трудящих. Люди плакалися; казали: «до всіх прискіпується і обдира... що він з нами робить? — нема від нього рятунку нікому, стяга останнє з нас».

Було раз так. Зустрів він діда. А треба сказати, що тоді в нас куркулів ділили: одних називали «експортними» — для висилки за Урал, ті були здоровіші; других, старих дідів та бабів, зоставляли. Один дід був ще кріпкий, хоч мав сімдесят літ; ще міг жити. Він сина **горбатого** мав — цього каліку теж залишили в селі, та він скоро виголоднів і пропав. А дід ще ходить. Було це зимою; зустрів того діда мій чоловік і каже:

— Ану, сякий-такий, скидай все!

Стягнув з діда все чисто, не собі, а для колгоспу, думав, що так треба, і старався. Він голого діда пустив по снігу. Дід просить:

— Кондрате Петровичу, ти ж хоч онучки на мені zostав, щоб не босому по снігу йти! — так просить дід.

— Чоловік мій на нього як закричить:

— Ах, ти ж сякий-такий! Убирайся геть, щоб я тебе не задушив!
Так і пішов дід босоніж через сніг.

Я тоді вірила з чоловіком, що так і треба. Коли хто заводив мову про мертвих від голоду, я їм відрізувала в'їдливо:

— Чесні тепер не вмирають, то тільки куркулі і ледарі. Мій чоловік не впаде, — він працює.

А, видно, над всіма є суд якийсь, по великій правді, і для мене гіркий. Хоч мав мій чоловік, що їсти в хаті, а таки і він упав і вмер. Я виїхала в місто і тут врятувалася. Розказую вам, що було, і легше мені стає. Сумно дуже, коли сама, в кутку сидючи, згадую все.

Сусідки горюють, з нею.

— Бідна душа! Носить хрестик і надійтесь на Бога: скрізь pomoже — сказала сусідка, що в краткованій хустці.

— Носистиму тепер. А глядіть, кара була, бо не самі люди, також і скот гинув: шкіра відставала і тріскалась. Пропадала тварина не знати від чого. Може труїли ті, котрі були прислані в наші села — все розвалити. Вони ще гірше робили: душу моему чоловікові струїли та багатьом, як він. Його погубили і других — через нього.

До розповіді про активіста Андрій мало прислухався, коли ж перейшла мова на розбійників, — він нашоротив слух.

Хустина, що з слідами карток, примітивши зграйку метких підлітків, оскаржила їх.

— Тут крадуть гроші. І це привіялося від чужих. Злодійства в нас не було, ніхто дверей не замикав; виходячи сім'єю в поле, поставлять коромисло до дверей — і вже прохожий бачить: нікого немає дома... повернувся і пішов геть. Думки тієї не було, щоб зайти і взяти щось. Як хто вкраде курку, то десять літ згадують; кажуть, он пішли онуки того, хто курку вкрав. Жили без злодіїв; аж тепер набігло їх звідкись, не встережеш нічого! — все потягнуть, ледве одхилилися на хвилинку.

— Так воно є, — згоджується молодша хустка, — прислані з хати виганяють: на смерть. А злодії цього не робили.

Жінка, що в береті, згадує:

— Я чула, пригуркотів котрийсь Каганович — забира наш хліб до зернини.

— Он який! — сказала старша хустка. — Був колись один, звався Жульга; тоді хліб продрозв'орсткою вимітали і голод косив. А той прибився з Курцини, сказав: я такий; а хто він і що робив поперед, ніхто не знав того. Жила вдова поодаль від села; він і пристав

до неї. Нічого не робив, а все — то одно прибудує в садибі, то друге. Людям видавалося підозріло, хоч ніхто не міг нічого доказати; так і мовчали. Тільки ж стала худоба скрізь пропадати: то коні виведено вночі, то корову зайнято в степу, восени, коли ходить попаски, то воли вкрадено з хліва. І це — далеко на округ, на якусь сотню верст; і тяглося лихо біля трьох літ.

В наших родичів добрі коні були і лошата. Їх замикано в конюшні — на шину, гвинт в одвірках ключем закручувався.

Стали примічати господарі, що все хтось наглядає ввечері. Їм сусід сказав: глядіть, бо коло вашого двору з десяток їх вештається, — підстерігають з обротьками напоготові.

Двір на рогові стояв, і собаки були, через те злодії боялись шуму.

Один з них приходив удень і попереджував: дивіться, бо хочать ваші коні вкрати, я чув і хто, та не знаю напевно. Ви вже бережіться, я вам добра хочу.

— Вони однакові! — сказала сусідка, що в береті: все нам про щастя кричать; повні вуха.

— Однакові, — згодилась оповідниця, — той злодій хотів на коні глянути. Заходив і все поглядав на замок, куди закладається ключ: тільки туди очі й косив. Як він пішов, господар каже: отакий Потап! — і вашим і нашим, прийшов замок обдивлятися.

Де кілька ночей спати не могли, бо все кругом злодії шастали, бували не раз біля конюшні, а не одімкнули.

В інших місцях їм легко йшло: притягнуть віск і по тому розміру заказують ключ і виводять коні.

А в наших родичів свояк був коваль; він придумав ще один гвинт зверху в замку: крізь цей гвинт нарізка в ключі спершу повинна пройти, а тоді вже можна дістатися ключем до замка.

Злодії подряпали кругом — все пробували відімкнути, а секрету вгадати не змогли; так і відійшли ні з чим. Вже на весні в гнойовому кагаті знайшли наші родичі купу обротьок: то злодії покинули, відходячи.

— Теперішні розбили б конюшню, а вкрали! — сказала молодичка, що в береті.

— Тоді плохіші були, — згодилась оповідниця, — тільки ж і вони швидко бралися: кругом по селах крадіж, і нікого піймати не можна. Бо далеко відводили скот і спиналися в лісі чи інших скритих місцях, перестояти, поки йдуть розшуки. Скрізь мали своїх людей — через них крадене передавали на продаж.

— Як і теперішні. Силу мають.

— Мають, на наші голови, і ніякого замка ніхто не придумав. Все заберуть. Так і тоді; обкрадали злодії скрізь: комори, хліви, сараї, клуні, хати, мов чума якась, років з три.

Сусідка, що в береті, числячи, перебирає на пальцях:

— Теперішні — років з п'ятнадцять.

— І хто зна, чи скоро кінчиться. Хоч би вже їх...

— А з тими що було?

— Раз сторожі через ліс верталися додому, і було вже пізно. В лісі зустріли двох, що гнали четвірку волів. Поздоровались і поспішили далі. А вже як від'їхали верств на дев'ять, тоді давай питатися, чого це так пізно скот гонять? Де це видано, щоб у глупу ніч через густий ліс гнати воли. Вертаються і наганяють тих погоничів з волами і розпитують:

— Звідки це худобу женете?

— Та он з того дальнього хутора.

— А куди?

— На станцію женем.

— До кого?

— Знайомі наші виїдуть на ярмарок.

Довго розпитували та й побачили, що не сходиться дещо в погоничів: ні з тим, чий воли, ні з тим, чому власники не самі женуть, — бо сторожі знали тих людей. Не повірили погоничам, забрали їх з волами і доставили на розслід. Виявилось: воли крадені. Головних злодіїв схопили, судили їх і вислали. Вже їх ніхто в нас не бачив.

— Хоч би й цих ми не побачили.

— Колись діждемось.

— А що ж ті менші?

— Їх залишено: таких, як Потап... дарували йому, кажуть, хай сидить — цей сам не шкідливий. Недавно в нас пожив, переселився в друге село, став дуже пити і п'яний повисився.

Завівав сніг, мов заблуканий; куріючи, повихрився вподовж білих тротуарів. Коли ж на хвилину порідшав, тоді пронизали простір дуже хуткі окремі сніжинки. Скоро метелиця знов понесла тьмами їх, понесла їх поривами і враз побушувала так лютю, що перетнула всі напрямки. З посвистом і шумом погнала морозну димряву проз сиві будинки. Втопившись, зважила в повіві плавкі цятки і повела їх просто, кладучи на заметений брук. Потім взялася часто сипати. Навіть змінила хід: війнула назад. Та миттю спам'яталась і знов помела в попередньому розгоні — рівно і страшною масою, як в обстрілі білими безважними кулями. Деякі з них близько кружили, ніби чогось шукаючи; пороїлися сліпо і втекли в швидких течіях, мов послані до мети.

Люди, никнучи, затуляли обличчя.

Стихла хуртовина раптово, як і схопилась; але вже було холодніше.

Знов довелося, глядівши на хлібний кіоск, жувати домашні маля-
сники з лузгою, привезені в торбинці.

Багато опухлих: відходили від черги під паркани і обпускалися
на сніг — конати.

Мимо поспішають «пишки» в чорношкіряних кашкетах або в
ксьлорових картузах, яскравих, як папужки; червонов'язі і вибриті
до баклажанної синьости. Очі киплять бляклою жовчу: вилиняли
від безсоння, проведеного в допиті і мученні в'язнів.

Один безвизивно промовив, проносячи налитий ніс над кислими
губами:

— Працювати не хочуть. Лізуть по хліб.

Ці слова вжалили душу Дарії Олександрівни, але вона не насмі-
лилася сказати нічого; тільки в думці вилаяла: «хай вам так світу
бачити, як нам робити не хотілось, — тільки й знаєте жили з людей
тягти, а працю їхню з'їдати, виродки! — щоб вам добра не було!»

Настав над ліхтарями чорнючий вечір: без місяця і зоряного світла.
Черга зморила всіх; Дарія Олександрівна то закриє очі, дрімаючи
з дітьми, то прокинеться — стежити всяку біду, що могла напасти.
Сусідки, в черзі, скінчили спогади і куняли. Чути одноманітну роз-
мову двох горожан, що відступили з рядів і, обершись об паркан
плечима, набивають папіросні гільзи тютюнцем, з дрібною машинки.

Ніби вчителі; під їх ліктями сіріють книжечки вкладені в часопис.
Капелюхи і пальта лихі, а краватки поскручувалися дудочкою в
штовханині біля ларька. З приятелів один — блідий і великовидий
шатен; нерівно підстрижені вуса; і звис чорний шнурок від шке-
лець, крізь які мерехтять білясті очі. Другий — тонколиций хudeць
і горбоносий; очі карі, в скорбній кротості тепліли з-під вигнутих
бровиськ, а губи, ніби в тисячолітньому терпці, прилягли за рудими
вусами і кучерявою борідкою того самого кольору. Щось бубніли
старі горожани, возячися з куренням.

Поруч селянка, байдужна до їх справи, пригорнула дітей, що ту-
лилися, мов пташенята; нагріла їх плечики, прикриваючи рукавами,
наче крилами. Подрімала трохи. Багато хто з краю дожидає, як вона
і два курці, — обпираючись об паркан або сидячи при ньому на
цеглі чи на торбі. Так примостилась і Дарія Олександрівна з малими:
біля сирих дощок.

Проти свого бажання мусіла слухати, що жебонять півчутно курці:
якраз коло неї. Коли навіть стихаються до шепоту, їх слова чути,
та й небагато страху перед голодною селянкою, що мучиться з дить-
ми на морозі.

Довго розмовці перебирали на всі ребра — і журнали, і спілки.

— Чи знає «він»? — розмислюється великовидий.

— Знає! Згори, від високого козиря пішло до нижчого, від того — далі вниз, і так по драбині з сотнею щаблів спустилося сюди: отже, розігралась п'еса, коли «хазяїн» обідав. Він квапиться, як їсть; голу у опустив і слухає члена Цека, який аж тремтить, доповідаючи:

— Смертність масова, вже — мільйони...

В цю мить був клопіт із дрібною жилкою в одбивній: «хазяїн» не міг відразу перегризти; і морочився, бо влізала між двома сусідніми зубами. Витягав і ловив на гостряки, щоб скоріш перекусити. Коли ж перетнув її і ковтнув кусок, — враз опорожнив стакан і косо огригнувся, обтираючи вуса:

— Не говоріть мені про це: в нас людей досить! — і знов задвиготів виделкою і щелепами.

— Уявляю: як обурився «він», що перебито смак...

— Власне. Тверда жилка, мабуть, рідко стрічалася в чудовому м'ясі.

— Ви сказали: одбивна?

— Так. Можливо, міцна жилка перший раз, ато б відклав кусок.

— І мені траплялось — ну, як струна з скрипки; всилу перетинав, бо ніж тупий.

— Хотів «хазяїн» неодмінно перекусити: впертість! М'ясо — з господарства, що все достарчає тільки на його стіл. Літак возить свіжозарізаних барашків для шашлика, чого звичайно, не передбачено в «Капіталі» Маркса, в розділі «Історична тенденція капіталістичного нагромадження». Між іншим, соратники, — не ті, що ратиці мають, а, так би мовити, «совожді», хіба гавлять? Існує небідний Лазар: в нього маєток — на заздрість кожному «предводителю дворянства». Там построєно комунізм не по Енгельсу, а по циганському королю. Лікери всюди: де їсть, де спить, де бриється. В кожного подібний едем, крім спільного всім заведення для ночі, але то — дрібниця. Пасуться при «мечі революції», і гриють казан сатаніла.

— Плюс міраж. Іноді я жду: наведення через секунду зникне, як сон. Ні! існує далі.

— Бо передвіщено, — сказав рудобородий, — передвіщено для воцарення бельзебула, чії служники, ніби змії, гризтимуть життя...

— Змії? Ні, спецпотяги; один бігає тільки вночі, і стережуть його таємницю, але проточується...

— Я в школі теж чув. Питаю партійців, — бояться сказати. По очах видно: знають.

— Декотрі, вже кликані туди, сказали по секрету родичам, а ті — світові. Біля ларька, де продають самі кістки від коров'ячих голів, разом з рогами, теж говорять.

— Про ці речі скоро двері і вікна казатимуть.

«... все — вірно: про все, що робиться» — думає Дарія Олександрівна, — «від чого ж гинем...»

Великовидий продовжив:

— Пригадується вірш, в якому два рядки повно виявили причину:

И в желтых окнах засмеялись,
Что этих бедных провели.

Довга мовчанка; зрештою рудобородий шепотить:

— Це найгірші рядки, писані в наш вік.

Глянув угору, над обриси засніжених міських домиків: там вирізнялися крізь млу величезні урядові озії з яскравими вікнами.

— Дивно, дивно! Мені видалося: звідти зирнула мара в жовтих шибках.

Він застиг, мов прислухається до невідомого відшуму.

— І я ніби чув крижаний подих, коли читав вірш, — згадує великовид.

Чомусь і в Дарії Олександрівни стрепенулося серце, коли слухала: вмить — мов розлігся сміх зловісний: «лихо буде! треба стеретись...»

Вона гостро роздивляється, куди можна тікати, он, хоч крізь проламину в паркані — недалеко.

Справді, скоро пригуркотіли вантажні авта і, позскакувавши з них, картузники ловлять і тягнуть, як скот, всіх, що, судячи з вигляду, — обшарпані і з торбами, — пустилися села. Кидають їх на платформи, де чекає озброєна варта.

Дарія Олександрівна тривожилася, слухаючи старих горожан, і пильнувала рухів на вулиці, — ще тільки почався напад, як вона крикнула до дітей:

— На погибель беруть! Тікаймо!

Потягла дітей за руки до протулینی в паркані: там хтось відірвав дошки на паливо; пропустивши дітей туди і сама вдершись, побігла з ними через садок, прикиданий снігом, і через двір — до хвіртки на другу вулицю, рівнобіжну до тієї, де черга по хліб.

— Тс, тихенько! — попереджує мати, — нишком! бо, глядіть, ссбаки недалеко.

Хвіртка на крючку. Тремелячи з страху, мати відчинила її і роздивилась: вулиця порожня; ліхтарі з адресою, під бляшаним козирьком, світять над дверима.

Втікачі побігли від хвіртки і завернули за ріг — подалі від нещасливого місця, де розлягалися крики жінок і дітей, тягнущих і киданих на тягарівки.

Знов зірвався сніг, хоч не густий, але трудно було йти, бо сліпив і забивав дух — різким вітром.

Блукали до півночі, поки натрапили на лісний склад, біля якого походжав сторож: ніби міряв тротуар, маючи широкий в'їзд на середині своєї мандрівки. Видно, намерзся, сидючи при воротах, які zostавив трохи прочинені. Рідко стрічав перехожих — поступався перед ними з дороги.

Заметіль, прикра під час відходу через місто, стала в пригоді: запоною окривала непритульних. Коли сторож віддалявся до другого кінця прогулянки, вони, попростувавши слідом, трохи підождали під завією і зайшли в двір. Зразу ж відступили вбік — під тінь височезної купи дощок. Відтіля обережно, переставляючи ноги, як річкові птиці, перебралися далі, в неосвітлену глибочину: проз гори пиляної сосни, з бальзамічністю, такою мирною!

Мати знайшла куток між дошками, що, нависаючи в нерівному виступі, закривали від хуртовини. Там присіла з дітьми; пригортала їх, сонних, і цілу ніч трусилася, сидючи: то задрімає, то, від холоду і тривоги, знов прокинеться. Голод допікав — здавалося, вся істота зірвана в нечутному стогоні. Треба терпіти. Брала сніг — їла, щоб затамувати голод, але мороз почав проникати в душу; покинула сніг.

Марилося, що переслідувачі близько, що, невідомо як, бачать, де вона сховала дітей, і стежать, і коли прийдуть, тоді неминуча смерть.

Перед світом, зовсім знесилена і хвора, вивела дітей до воріт: прочинено, як і ввечері. Виглянула — сторож, притулившись до стовба, спить, — і вона з дітьми мерщій подалась на тротуар, присипаний після метелиці.

Цілий день мучились, пристаючи до черги по хліб: скрізь така штовханина! — найслабші в кінці «хвоста» туляться, без надії побачити прилавок.

Треба вертатися до вчорашнього місця, а там люди товпляться бурхливою навалюю, позастоюювавши чергу відрання.

Голод став дужчий за страх. Замість одних, вчора схоплених на погибель серед занесеного степу, з'явилися інші: такі ж обшарпані і змучені, доведені до відчаю, вибух якого гаситься в знеможі. Видно, що сподіванки марні, — можна тільки пропасти, як тисячі інших.

— Їдьмо, діти, додому! — сказала Дарія Олександрівна, ковтаючи сльози, — коли вмирати, краще в нашій хаті, не на вулиці.

Пішла з малими на вокзал, але вхід зачинено: не впускають селян. Зоставайтеся ночувати під стінами, де сніг протанув і в морозному бруді напливли калюжі. Та ще хуртовина завихрила великими вітровими вузлами, перемішана з дощем. Пасмами сікла. Потім неслася просто, з страшенною хуткістю. Ніде присісти. А ждiть потяга цілу ніч!

Дарія Олександрівна передумала: ніж тут під хвижею і в калю-

жах катуватися, — чи не ліпше знов перебути на складі?.. Там хоч присісти з дітьми можна в сухому місці і трохи подрімати.

— Ні, мої пташата, ходім до соснонок! Заснемо в затишку.

— Там краще, мамо, краще! — згодилися малі.

Побрела з ними до складу і, як поперед, прокралася в двір. Були зміни: частину пиляного лісу прибрано, а нового привезено і скинуто напроти воріт. Солома розтрешена по вчорашніх слідах: добра знахідка; втрюх назбирали її досить, щоб помостити в закутку, який, на щастя, зостався нерушений. Знов прищулились; пожували малясників і схилилися на сон, вбираючи голови в плечі і тулячись до купи, мов пірнаті в гнізді.

Спалося спокійніше, ніж вчора. Але кволість від виголодження була така, як недуга, — вранці ледве змогли встати з місця: здавалося, пропадають! Голови йшли обертом і в шлунках холодив і пік якийсь нудкий, ніби з труйливою лихоманкою, біль, що нищив життєву снагу і мучив душу. Очі ледве бачили.

Вже сіріло. Бездомні, виходячи з свого притулку, бачили, що сторож коло самого перехрестя з кимсь розкурював. Мабуть, примічав, що жінка з дрібними дітьми ночує, але не виказував нічого! — ще й соломи накидав по їхніх слідах: нехай візьмуть, буде тепліше.

Чи таки не бачив?

Якщо бачив, то мовчав, бо звільнить начальство, коли взнає про дозвіл на ночівлю — для селянських душ.

Вони ж, змучені, минали чергу, де під смертною напастю, люди, стративши добрий образ свій, роздражненими юрбами дико рвались по хліб.

Катранникам несила на ногах триматися. Діти стуманіли і вже не бачили, куди йдуть, мов почаділи страшно. І мати думала собі: «це вже смерть дивиться!»

Зарані прибули на вокзал. Навколо — старі і малі, чоловіки і жінки в неуявимому лахмітті і худі, ніби викопані з могил. Лежать і сидять, оточивши будинок, як мурав'ї пень, і розкидавшись по брудному бруковинню та в скверіку напроти, між обламаними деревцями. Морозна земля і сніг закриті людьми, що з них поволі відходить життя, зоставляючи, як свій огненний слід в їхніх душах, нестерпну муку.

Притьма схопився рух! — спершу повільний, окремими постатями коло стіни: вони підводилися і тягли кроки в одному напрямі, потім пристали нові, з ширшого круга. Зібрався натовп до сарайчика, біля вокзальних майстерень: покинутого і стемнілого. Крізь широкі двері, давно відчинені, так що порогу не знати під снігом, —

видно, як висить на мотузку селянин середнього віку; недалеко від його ніг сіріє торба.

Два пасажири, чисто, але неvistавно вдягнені, відійшли від самогубця до чергового станції, що стояв на пероні.

— Повісився чоловік, — кажуть йому, — там, в сарайчику; щось треба зробити.

Черговий мовчить, мов глухий; коли ж вони повторили звістку, тоді стиха їм відповів:

— Слухайте, чого ви хочете? Це тут щодня діється; щодня підбираєм неживих. А щонаочі хтось дітей викрадає — з тих, що сплять під дверима. Навіщо викрадає? Вимовити страшно. Тут... десь є така... м'ясорубня, а де, ніхто не знає. Туди й дорослі попадають, — бережіться самі! Я теж не певен, чи завтра стріну потяг.

Пасажири обпустили голови і мовчки відійшли від чергового.

Яка не була зморена і затерпла Дарія Олександрівна, стоявши недалеко, — її ніби огнем в серці вдарило від тих слів.

— Не відступайте ні на крок від мене! — з розпукою зашепотіла дітям, стискаючи їхні холодні пальчики.

Смертно змучилася. Навіть торбина, хоч порожня, тільки з рештками малясників, пляшкою води і рушником, стала вагою, мов камінь накочений.

З машин рвалась пара і шипіла; дим тягся — розточувався клоччям: їдкий дим від залізних істот, що загадково пересувалися по блискучих лініях, брязкаючи, скрегочучи, висвистуючи в відповідь на сурмлення і помахи прапорцями і огниками в сутіні.

Туга, пекуча і нелюдська, мов подув підсвіття, обкинулась на всьому обширі півтемряви, розриваній ліхтарями, ніби моторошними слізьми, що на всі боки розбризкують світучий біль, протягаючи його в смуги глибокого проміння.

(Далі буде)

ІВАН ГОНЧАРЕНКО: Т. С. ЕЛІОТ ЯК КРИТИК

Томас Стернс Еліот народився в Америці в 1888 році. Учився в Гарвардському університеті, де служав викладачі філософа Сантаяни. Здобувши науковий ступінь В.А. і М.А., він продовжував студії в Оксфорді, а потім у Сорбонні. В 1927 році став британським підданним. В англійському літературному світі він відомий як критик, поет і драматург, як творець, що зформував ціле покоління поетів, критиків; його критика відкрила нові перспективи для тих, що висуюють питання: чим є поезія? Існує, каже Еліот, завжди творча активність, яку сучасне покоління розглядає як поетичну, бо вона творить природу людини. Перша матерія всякого мистецтва є світ, де воно формується, і неможливо передбачити напрямок дальшого розвою світу і поезії. Ми, які творимо частину світу в сучасному стані, маємо усталену поезію, ми не можемо її змінити, ми можемо лише її розвинути. Жодний поет минулого не був у стані передбачити рух поезії, переданий пізнішими поколіннями. Щоправда, можна передбачати поступ поезії в деяких її етапах, але точка дотику швидко втрачається. Треба мати в своєму розпорядженні всю літературу минулого, щоб нова поезія могла знайти свій ґрунт. Подібно тому, як усякий громадянин має обов'язки до своєї батьківщини, так і всякий поет має обов'язки супроти мови своєї країни. Поперше, поет має обов'язок зберегти цю мову, плекати її, любити, а не знижувати її. Подруге, він повинен розвивати цю мову, досліджувати її нові можливості. Тому що поезія висловлює те, що відчувають його земляки, поет реагує на ці почування, роблячи їх свідомішими; звертаючись до інших осіб при допомозі слова, яке означає їх почування, він навчає їх краще пізнавати себе і їхній світ. Але поет не є тільки свідоміший за своїх земляків, він також відмінний від них і інших поетів, він спроможний викликати у своїх читачів почування, яких вони ще ніколи не переживали. Справжній поет відкриває нові нюанси і варіації чутливості, якої інші люди в свою чергу зазнають: виражаючи все це, він розвиває й збагачує мову на користь всього загалу.

Т. С. Еліот віддався головне студіям англійської поезії, зокрема поезії елізаветинської епохи. Плодом цих студій є серія нарисів про метафізичних поетів цієї епохи (кількість цих нарисів сягає двадцяти), які спричинились до кращого збагнення давного минулого, за-

бутого літературного мистецтва. «Ви зрозуміли, що я вважаю за метафізичну поезію ту, в якій те, що є зрозумілим для думки, стає приступним для почування, або ту, в якій те, що є чистим почуванням, перетворене в думку, не перестаючи бути почуванням». Скрізь у Т. С. Еліота йдеться про світ думки й серця, який повинен бути вірно переданий поезією в даний момент або збагачений нею. Перший з цих способів є спосіб поезії Гомера. Другий — новіший, ширший і піднесеніший — спосіб Данте, який поширив реальність і яким цікавиться найбільше наш поет. Ці два способи є гаразд знані йому. Т. С. Еліот зупиняється на поезіях Джона Драйбена, Джона Донна, Данте, Чосера та інших.

Як критик Т. С. Еліот занепокоєний фактом надмірних технічних удосконалень в галузі критики, бо для багатьох критиків їх критична функція виливається в зведення мистецького твору до досконалої аналітичної методи, і тому вони не в стані передати читачам свою власну втіху при читанні творів. Якщо завданням критики є розуміти поезію як поезію, то вирінає серйозно проблема, чи естетичне розуміння виключає наукове ставлення до сюжету. Критик змушений зрозуміти, що матеріал переданий йому не тільки для аналізу, а й що цей матеріал вривається в його власну душу, в його власний підхід до життя. Це стосується особливо сучасної поезії, бо вона більше ніж орган світогляду поета, вона є, як дехто каже, його емоційною інтерпретацією таємниці життя. Т. С. Еліот відчуває, що у великій поезії повинно бути щось, що залишається схованим, яким би досконалим не було наше ознайомлення з поетом. Це незнане — найголовніше для нас. У всякій творчості є душевартісні речі, що кидають виклик критикові, і тому, якщо він хоче перейняти таємницю поезії, повинен звільнитись від наукових претенсій.

Наукове ставлення до сюжету обумовлене методичною редуцією, яка, якщо буде доведена до кінця, скалічить досліджуваний предмет. Наука цілить у бік найвищого виміру пряmolінійної інтерпретації і є тією думкою, що повинне бути тільки одне пояснення всіх проблем, в той час як поезія рухається в бік тих районів, де існує тільки таємниця й справжня простота. Критика не є узагальненням, яке спирається на нагромадження спостережень. Сприймання не нагромаджуються, мов маса, а творяться самі собою як структура, і тому критика є ствердження в словах структури почувань, розвитку чутливості.

Поезія має справу з уявою й почуванням. Вона надає нового й незнаного зв'язку різноманітним елементам, вона намагається сполучити все те, що здається для розуму. Поезія живе у всесвіті слів і тому не може бути створена при допомозі вчуття зовнішніх речей;

вчуття повинно бути перетворене в візію, під якою слід розуміти ясність думки й емоції.

Не насилуючи наші природні здібності, поезія дозволяє нам увірватися в найглибшу частину життя, в незрозумілий духовий світ. Поет — це людина, яка може сприймати цей внутрішній світ. Якщо все, що належить до духу, позбавлене резонансу почування, тоді залишається тільки гола й безпомічна думка, і ми переконані, що конфлікт між науковим ставленням і поетичним світоглядом постає завдяки цьому фактові.

Тому як критик Т. С. Еліот почав використовувати такі стандарти, які не були знані ні вікторіанській епосі, ні романтичному рухові. Поети і письменники XVII ст. в Англії мали щось субстанційне і цінне, покрите, завдяки байдужості пізніших часів, порохом старовини. «Метафізична» школа поетів того часу видалась нашому поетові моделю чудовости, елегантности і стислої іронічної дотепности. Як результат праць Еліота сучасна літературна критика взяла новий скрут: стаючи структуральною в аналізі, вона зайнялася естетичними критеріями й кращою перевіркою та поясненням тексту творів. Критик повинен мати завжди ціль, яка, грубо кажучи, є висвітленням мистецтва і виробленням естетичного смаку. Подібно тому, як письменник виявляє постійне усування персональності, так і критик не повинен потурати впливам егоїзму з свого боку. Критик мусить рівнятися не на персональність, а на спільний авторитет, на стандарт традиції. Це не значить, що критик не відіграє жодної ролі в творчій праці. Творчий дух впродовж періоду композиції є критично насторожений і активний. Чим більший письменник, тим актуальнішою є його критична здібність. Тому то Т. С. Еліот не вживає психоаналітичної методи, яка зводить артиста до реєстраційної машини несвідомости. Він залюбки кохається в текстуальній, порівняльній критиці. Він любить порівнювати лінії вірша, накреслювати еволюцію просодії. Дуже важливим для всякої нації є винахід нової форми вірша, бо при її допомозі мова збагачується, а відчуття — перетворюється.

Нарис Т. С. Еліота «Традиція й індивідуальний талант»¹⁾ є фундаментом його критичних думок, філософією його критики. Традиція містить, поперше, історичний сенс, який полягає в зрозумінні, чому минуле є минулим, і чому воно є завжди присутнім. Треба відчувати також те стале, що не має часовости, те вічне, що існує поза часом. Той, хто гаразд зрозуміє це, буде письменником традиції: він почуватиме себе в своєму часі. Історичний сенс змушує людину писати, маючи в своїх кістках своє покоління й маючи переконання, що

¹⁾ T. S. Eliot, «Selected Essays: 1917-32», Harcourt, Brace and Co, 1932, New York.

вся європейська література з часу Гомера і в ній всяка національна література має одночасове існування й одночасовий порядок, що вона творить ціле живе. Поета і артиста не слід розглядати насамоті: «Його означення, його оцінка є оцінкою його ставлення до померлих поетів і артистів».

Почуття традиції не припускає повної збіжності нового з старим; це було б нісенітницею. Сучасне доповнює й здійснює минуле. Воно його змінює, бо сучасне усвідомлює собі минуле; без сучасного минуле не могло б існувати. Здобутися на почуття традиції — це значить «знеособитися», деперсоналізуватися. «Поступ поета є безнастанна самопожертва, безперервне знищення його персональності».

Традиція в усякого народу є складником його культури. Т. С. Еліот розуміє під культурою перш усього те, що антропологи розуміють під способом життя окремого народу, що заселює стаłe місце й представляє свідому єдність. Культуру ми бачимо в його мистецтві, в його звичаях і обрядах, в його релігії, в його світогляді. Але ці речі, зібрані разом, не складають ще культури, хоч ми часто говоримо протилежне. Ці речі є частинами, на які може бути розложена культура, як і людське тіло. Але тому що людина є щось більше, ніж збірка різних складових частин її тіла, культура теж є більше, ніж збірка її мистецтва, звичаїв і релігійних вірувань. Єдність культури, це — єдність народу, який живе разом і говорить тією самою мовою, бо мати питому мову означає мати думання, почування й емоції, відмінні від таких же елементів у людей, які вживають іншої мови.

Коли ми говоримо про європейську культуру, ми визначаємо тожності, відкриті в різних національних культурах Європи, спільні риси в європейців. Панівною силою в створенні спільної культури в європейських народів є релігія. Ідеться про спільну традицію християнства, яке зробило Європу такою, якою вона є. У християнстві розвинулось наше мистецтво, в ньому є коріння законів Європи. Нашій християнській спадщині ми завдячуємо багато речей поза релігійною вірою. Завдяки їй постали сталі поняття римського права, яке зробило стільки для створення окцидентального світогляду; завдяки їй ми маємо сталі поняття приватної та публічної моралі. Завдяки їй ми зберегли спільні літературні норми Греції, Риму й Європи. Ця єдність спільних елементів культури протягом багатьох віків є наш цемент. Жодна економічна організація, скільки б добра вона не давала нам, не може постачати того, що може дати ця культурна єдність. Якщо ми розсіємо або відкинемо наш спільний культурний скарб, тоді вся організація й планування найвинахідливіших розумів не злутує нас.

Якою є мета поезії? Поезія не займається ні прищепленням моралі, ні керівництвом політики або проповіддю релігії. В молодості

Т. С. Еліот бачив у поезії вибух «життєвої радості», але з розвитком незгоди між почуванням і інтелектом у літературній критиці він став підходити до поезії інакше. Колись він припускав близькість поезії до філософії, а тепер став проти змішування поезії й філософії, бо, на його думку, мета красного письменства не є розважання філософічних думок поета, а оминання їх. Чим глибшою буде передача філософічних ідей в літературному творі, тим дальшим він буде від дійсної ділянки поезії. Мета поезії не може полягати єдино в філософічній ясності, бо вона є скорше намаганням інтерпретації повного життя. В поезії існування людини повинне бути передане в його цілості, і тому його не можна аналізувати. Поезію слід характеризувати як жанр глибокої естетичної думки й почування. «І здається, — пише він, — цілком природним, коли ми усвідомимо собі, що поезія має, поперше, справу з виразом почувань і емоцій та що емоція є партикулярна (особлива) в той час, як думка є загальна». Багато критиків взялося за вивчення походження поезії, але вони зазнали не абияких труднощів, бо суттєвість поезії знаходиться в глибині душі. Поет не виходить із задалегідь визначеного почування або ідеї. Поет намагається звільнитися з того тягару, який тисне його душу; інакше кажучи, він є опанований демоном, який не хоче відмовлятися від своїх прав, поет мусить капітулювати перед ним, бо, з'являючись, він не має ні обличчя, ні виразу, ні імени. Поема є певного роду чаром цього демона. Це поняття демонічної природи поезії глибоко вкорінене в романтизмі, де воно в'яжеться з переконанням, що поет є знаряддям духа. Але якщо поет є знаряддям духа, то цей факт наближає поезію до релігії. Т. С. Еліот з хвилини навернення до англо-католицизму твердить, що основна емоція поезії зв'язана з релігійною натурою людини, позбавленою догм. «Говорилось чимало про занепад релігійної віри, пише він, але не зауважено занепаду релігійної чуттєвості. У сучасний вік багато людей не вірять у те, в що вірили наші предки, і тому нездібні відчувати Бога й людину». Можна розуміти віру, але коли релігійне почування зникає, слова, за які боролись наші предки, щоб передати найвище, стають незначними, безвартісними. І тому, коли джерела поезії висихають, людина втрачає можливість оживати і, значить, її інтелектуальне життя завмирає. Віднині наш поет заявляє одверто, що не слід роз'єднувати літературу й релігійність. Етичний і релігійний ідеал повинен перейняти акт літературної критики. Не слід переоцінювати соціальні, економічні або політичні вартості. Релігія може віталанувати й запліднювати літературу. Без моралі натиск на персональність може стати небезпечним. Християнські традиції не можуть бути збережені без віри поета в надприродне, містичне, таємниче. Наголос Т. С. Еліота на релігію видний з його атаки на гуманізм баббітового типу. Гуманіст, знищуючи божеське, займається тільки людським первнем, який під впливом шкідливих чинників

НОВА КНИЖКА ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В. Барка: «ПРАВДА КОБЗАРЯ»

Книжка, що призначена для читачів в Україні, містить розгляд проблем філософії, релігії, національної історії, естетики, особистої свободи, родинного життя, громадського впорядження — в поезіях Шевченка. Внесено обґрунтовані корективи в ряд звичних, але неточних або зв'язаних з помилками, уявлень про світогляд поета.

Неупереджена аналіза віршових текстів приводить також до розриву з декотрими традиційними оцінками шляхів соціального і політичного перетворення, проголошених і оспіваних в «Кобзарі». Тільки ті оцінки прийнято, які potwierджуються аналізою і які з неї випливають.

Свобода наукової думки на Заході, де немає переслідування дослідників за їх особисті погляди в шуканні правди, незгідні з усталеними, — забезпечує можливості для розвитку шевченкознавства.

Але воно, як галузь науки, цілком зруйноване в сучасній Україні. Натомість вченим нав'язано мертві догми з партійної пропаганди, до яких припасовано спотворений образ Кобзаря, як ніби то «свого» співця для терористичної тиранії московських комуністів.

Поруч того спотворення, виснувана російською пресою за кордоном і пущена в міжнародній обіг версія про Шевченка — поета самої «сокири», в якого, мовляв, відсутні виспиви загальнолюдських ідеалів, і тому немає сенсу ставити йому в світових столицях пам'ятник, зокрема — Вашингтоні.

Обидві ці омани повністю, крок за кроком, спростовано в книжці «Правда Кобзаря»; доведено, що в Шевченка згадані виспиви ні глибиною і світлом змісту, ні геніяльністю віршу не поступаються перед загальнолюдськими творами Пушкіна та інших корифеїв світової поезії.

Книжка В. Барки концептивною стороною становить внесок в шевченкознавство.

Вийшла книжка в видавництві ГРОЛОГ; має 288 сторінок невеликого формату; ціна — 2 долари.

Замовлення слати на подану на звороті адресу.

ЗАМОВЛЕННЯ

Прошу вислати мені нову книжку Василя Барки: «Правда Кобзаря», ціною в 2 долари, що вийшла в видавництві Суспільно-політичної бібліотеки «Прологу».

Гроші пересилаю перешлю після одержання книжки

.
підпис (чітко)

.
адреса

КНИЖКОВІ НОВИНИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА В-ВА «ПРОЛОГ»

Видано 12 книжок на наступні теми, з різних ділянок соціально-економічного життя, політики і культури.

1. Віктор Петров (письменник В. Домонтович): «Українські культурні діячі Української РСР, 1920-1940». Ціна \$ 0.75.
2. «Легенда і дійсність». Збірка статей найвизначніших інтелектуалістів Заходу. Ціна \$ 0.75. Збірка появилася також в англійській і в російській мовах.
3. Доновідь М. С. Хрущова на XX З'їзді КПРС. Лист українських в'язнів до ООН. Ціна \$ 0.75.
4. К. Кононенко: «Наукове дослідження». Ціна \$ 0.20.
5. Дмитро Соловей: «Політика ЦК КПРС у плануванні розвитку та промислових кадрів на Україні». Ціна \$ 0.75.
6. Роман Рахманний: «Кров і чернило». Ціна \$ 0.75.
7. Василь Маркусь і Ярослав З. Пеленський: «Питання національної політики в СРСР». Ціна \$ 0.75.
8. Богдан Кравців: «На багрянному коні революції» (до реабілітаційного процесу в УРСР). Ціна \$ 0.50.
9. К. Кононенко: «Колоніальний визиск — основа советської індустріалізації». Ціна \$ 0.20.
10. Злочини комуністичної Москви в Україні, влітку 1941. Ціна \$ 0.50.
11. В. Кубійович і В. Маркусь: «Дві енциклопедії». Ціна \$ 1.00.
12. В. Барка: «Правда Кобзаря» (до роковин геніального поета). Ціна \$ 2.00.

Читачі бібліотеки ПРОЛОГУ знайдуть у названих книжках огляд сучасних подій і проблем, що цікавлять світову громадську думку; цей огляд, з багатим фактичним матеріалом, охоплює СРСР і Захід.

Придбати книжки можна в українських книгарнях або безпосередньо в видавництві ПРОЛОГ.

Prolog, Ass., 875 West End Ave., Apt. 14 b
New York 25, N.Y.

Ціна всіх замовлених 12 книжок — \$ 6.00.

ЗАМОВЛЕННЯ

Прошу вислати мені:

- 1) Повний комплект Суспільно-політичної бібліотеки «Прологу» ціною \$ 6.00
 - 2) Наступні числа бібліотеки:
- Гроші в сумі додаю. Перешлю після одержання книжок

.
підпис (чітко)

.
адреса

може дегенерувати і занепасти. Гуманізм, щоб стати дійсним, мусить стати союзником релігійності.

В своєму нарисі «Другі думки про гуманізм» він каже так: «Не можна уникнути ділеми: ви мусите бути натуралістом або супернатуралістом. Якщо ви вирвете зі слова „людське” все, що віра в надприродне дала людині, ви в стані вважати людину за шкідливу тварину».

Релігійне ставлення до людини полягає в погляді на людину як на обмежене й недосконале ество, наділене первісним гріхом. Бувши спроможною здійснювати високі акти, людина ніколи не може бути досконалою; вона зіпсована, і здійснити щось цінне вона може тільки при допомозі етичної карності, дисципліни. Лад, який існує в світі, державі, є не тільки негативний, а й творчий і звільнюючий. Тому суспільні інституції є потрібні.

Т. С. Еліот свідомий і нових крайностей, що загрожують суспільству й людині, затоплюючи цінні імпульси життя у формі всякого роду диктату. Він відкидає вартість нечистого артиста, що експлуатує свою вдачу коштом національного суспільства, нехтуючи ним. Він усвідомлює собі, що мистецтво повинно бути «об'єктивним» у тому розумінні, що персональний досвід поета має черпати свою силу в національних джерелах. Ніщо велике не було створене людським еством без самовідданости нації, без безнастанної самопожертви чомусь, що є вище за індивіда. Він пише, що артист повинен бути свідомим того, що дух Європи, дух його власної країни є важливішим за його власну особу. Він стоїть на тому, що традиція є способом почування діяння, об'єднуючим національну спільноту через цілу низку її поколінь.

Т. С. Еліот має рацію, коли твердить, що поезія має справу з почуваннями й емоціями, які є партикулярні, в той час як думки є універсальні й безособові, бо вони не сполучені з національним тлом. Тому поет є цікавим, коли він наповнений емоціями, викликаними особливими подіями в його житті й історії його народу. Справа поета — не тільки думати, а й «передавати, виражати найбільшу емоційну інтенсивність свого часу, оперту на те, що його епоха думала». Звичайно, жодна гарна поема не може бути без кістяка логічного думання, але результати думання ніколи не є визначені раціональними відношеннями; всяка поема є продукт людських емоцій. Якщо літературний критик стане поза чарівне, магічне коло поезії й працюватиме тільки при допомозі інтелектуальних категорій, він не матиме жодного права ставати суддею вартостей певної поеми як поезії.

«Поет, який „думає”, є поетом, який вміє передавати емоційний еквівалент (емоційну рівнозначність) думки». На це не спромігся,

на думку Т. С. Еліота, ні Теннісон, ні Бравнінг. Хоч вони й поети, але вони не відчували своєї думки так, як ми відчуваємо запах троянди. Поет повинен передавати найбільшу емоційну інтенсивність своєї доби. І тому Данте був голосом XIII, а Шекспір представником XVI стол.

Т. С. Еліот завдячує багато Данте, його поняттю поезії як «цілого живого». Поет повинен бути свідомий не тільки того, що мертве, а й того, що живе. Тому він має повсякчас «відживлювати традицію, що була занехаяна». Він закохався в Данте, бо цей поет, живучи довгий час на витнанні, зрозумів «глибше нижчі ступені занепаду й вищі ступені зворушення».

Він признається, що не можна зрозуміти життя, представити його багатогранно, якщо ми не візьмемо під увагу к о н ф л і к т і в л ю д е й і неминучу останню нашу поразку в смерті, не зрозуміємо таких речей, як д о б р о і з л о. Якщо ми не зрозуміємо цієї подвійної природи життя, ми станемо або по боці абсолютної безпідставної оптимістичної багатонадійности, або по боці абсолютної песимістичної недотепности хаосу. Він зрозумів, що характерна риса людського життя лежить в okazіях, випадках, де людина може виявити повно свій характер, у випадках, де вона приперта до краю безодні; ці випадки-оказії є для нього моментами інтенсивної «моральної й духової боротьби». Скорше в ці крайні моменти, ніж у спанталічені хвилини bestіяльности, ми наближаємося до реального життя. «Коли ви уникатимете цієї боротьби й триматиметеся пасивности при допомозі терпимости, доброзичливости, неофензивности... можете бути певними, що людські ества перетворяться на пару». Тільки зрозуміння боротьби між добром і злом може повести нас на високий щабель національної культури.

Ведучи боротьбу, людина повинна усвідомлювати собі межі добра і зла. Труднощі нашого сьогодішнього знання лежать у факті, що, замість запевнити людині її свободу, воно нагромадженням деталей пригноблює її свідомість, не даючи відповіді на питання, висунені людською долею. Артист-поет має відкривати об'єднуючі ланки в різноманітності життя; поезія має збагнути те, що лежить попід протилежними видивами. Тому Т. С. Еліот уводить думки інших поетів в тканину своїх власних віршів. Переважаюча тема його поем є п о р о ж н і с т ь ж и т т я, де нема віри, порожнеча, якої цураємося з острахом і відчаєм, бо попадаємо в кітї байдужости, зціпеніння й смерти. На думку нашого поета, всяка творчість поеми вибухає з страждання. Всяке мистецтво є зусиллям «метаморфозувати» людські хиби й розчарування. Шекспір був зайнятий душевною боротьбою, яка єдино являє життя для поета, та перетворенням своєї власної агонії в щось багате й дивне, в щось універсальне й безособе. Поет повинен бачити не тільки чудовий світ, а й бути здатним

сприйняти красу й бридкість (огидність), добро і зло, правду і кривду, бути здатним бачити славу й жах.

Служба поезії лежить в її силі «зробити нас час від часу свідомими глибоких неназваних почувань, які творять субстрат нашого буття, в які ми рідко проникаємо».

Поема, заки дійде свого виразу в слові, народжується як особливий ритм; грецький Діоніс веде Аполлона, хоч останній освічує шлях. Ритм та ідеація, спів і візія співпрацюють в поетичному акті, і їх напруження збуджує народження поеми. Подібний підхід до тем означає, що філософські й релігійні ідеї є поетичним способом збагачення життя. Поетичний ерос, переслідуючи добро, ніколи не вивирається з часовости; будучи між двох світів, земного й небесного, він залюбки тримає приязнь з філософічною безперервністю, з її вічним напруженням у бік кращого, крізь море журби, горя, жаху, нещастя, болю.

Гераклітові думки про зріст і занепад, про підйом і падіння стали в Т. С. Еліота канвою писань його поем. Підйом означав у Геракліта якомусь рух від землі через проміжні стани — грязюки, води, хмар, повітря до стану вогню. Падіння означало протилежний рух. Людське існування характеризується безперервним напруженням між відосереднім і доосереднім пульсом у бік світла й темряви. Внутрішнє означення Гераклітового піднесення й падіння має моральний зміст і тому може бути сполучене з релігійною таємницею життя й смерті. Наш поет висловлюється з цього приводу так: «Деякі душі люблять ставати вологими (to get wet)... люблять купатися, мов свині в болоті... але кращі душі є мов би сухим промінням світла». Він не висуває реальності Вічного супроти ілюзії потоку. Потік тривання підтримується завжди Вічністю. Потік не є ілюзія. Весь часовий досвід є в сучасному в кожному мить. Якщо ми визнаємо тільки потік, тоді не існуватиме ні добра, ні зла. В поточковій є завжди присутнім Вічне, яке є його іманентністю, його логосом, результатом нашої віри, а не доказу при допомозі нагромадження фактів або наукових висновків. Вічність є вищим розміром потоку, але без Бога безчасове, вічне не могло б стати часовим. Бог, як остання причина, заініціював першу подію, і Він визначить останню. Часове містить у собі прояв Бога в формі його церкви-скелі. Іманентність Бога в часовому не означає заперечення реальності часового й не проголошує його ілюзійного характеру. Часове оберігається своєю власною руїною; іронічно кажучи, воно носить у собі безчасове, вічне, з його тягарем гріха й смерті.

Еліотова головна тема поезії є реабілітація системи віри, так часто дискредитованої нашими атеїстами. Християнська мораль є в осе-

редку його поем. В такому розумінні вічного ми знаходимо свободу й перестаємо почувати себе безпомічною жертвою природних сил. Ця внутрішня свобода дозволяє нам стямити краще нашу часову долю й наш зв'язок з природою, стямити означення нашого власного життя і наші історичні цілі. Тому то час ми вважаємо не за ворога, бо світ був створений у часі й в часі був Бог. Історія є полем операції Духа, де скрізь ми натикаємось на вибір історичних ментів. «Бути свідомим — означає не бути в часі», і тому свідомість в Еліотових поемах стає свідомістю минулого в сучасному, свідомістю, повною історії, де людина визначена в історичних християнських термінах. Сюжетом кожної поеми Т. С. Еліота є християнська віра, альфа й омега, початок і кінець нашого особистого життя; свідомість, при допомозі якої, живучи в часі, ми трансцендуємо час і попадаємо в щось Вище.

Простуючи до Вічного, ми зазнаємо моментів підйому й падіння, які метафорично передані світлом і темрявою. Душа в земному світі, є мов би між двома хмарами: хмарою забуваного долу й хмарою незнаної вершини. Тому переживання наші трагічні, тому лірика стає поемою про пристрасть, яка тут не є звичайним історичним явищем, а вічним актом, оперуючим у часі. Наш поет знаходить глузд тільки в сполученні часового з вічним: минуле не вмирає, воно не є тільки послідовністю, воно живе в нас завжди, і в хвилини нашого прояснення воно відтворене перед нами. Але тут вже переходимо до характеристики Т. С. Еліота як поета, що буде темою іншої статті.

МОЛОДА ПРОЗА НА УКРАЇНІ

СВЕН ГУЦАЛО: **ОПОВІДАННЯ**

ОЛЕНЬ АВГУСТ

Женя йшов зі школи. Двірники кололи на асфальті лід, дрібні крижинки вилітали з-під ломів і, виблискуючи гострими крайками, по коротких або довгих дугах перелітали в повітрі. Падаючи, вони кришилися, ставали не такими яскравими. Сонце дивилося на місто радісно й доброзичливо, широко посміхаючись. І та посмішка випромінювала стільки тепла, що крижані скалки танули, підтікаючи свіжою водою, а по димносизих бурульках, які висіли на ринвах, котилися дзвінки краплі.

Жені було весело. Він розмахував стареньким портфелем, з якого виглядали зошити та книжки і, багатооко озираючись по боках, щось галасував. Це не була та пісенька, яку часто виконують під час збору піонерських загонів. Женя галасував про те, що двірники рубають лід, що в струмках, які течуть вздовж тротуарів, купаються смішні та хмільні горобці, поскубуючи лакованими дзьобиками кожну пір'їнку на своїх тілах. Він вигукував щось і про тих зустрічних дівчаток, які проходили мимо в розстебнутих пальтах, з грубуватим рум'янцем на щоках; зараз вони здавалися йому ще більш дивакуватими й гідними зневаги, ніж будь-коли.

І раптом Женя зупинився. І не тому, що на розі вулиць, де збоку примостився скверик з плачучими вербами, стояв натовп. Женину увагу прикував не натовп, а те, що прикувало увагу натовпу.

Знімали кіно. Один чоловік, якого зразу ж можна було визначити, як найголовнішого, сидів на високому стільці, що аж ноги його висіли над землею. Коли щось було не так і чоловік сердився, то він енергійно махав ногами, неначе їхав на вельосипеді. Перед ним був масивний незрозумілий апарат, який міг разом із стільцем рухатися по двох рейках, віддаляючись або наближаючись до жовтого автобуса. А біля жовтого автобуса повільно виростала черга. Спершу стояв дідусь, який читав газету. Дідусь раз-у-раз поправляв окуляри і зиркав на сонце, мружачись. За ним прилаштувалася молодиця з кошиком, з якого виглядав стурбований довгоший гусак. Далі дівчина у вовняній хустині. Ця дівчина була дуже гарна, їй було душно, і вона почала розв'язувати хустину, аж доки вугільні коси не розсипалися в неї по плечах. З незалежним виглядом повільно наблизився студент. Він трохи здивовано зиркнув на гар-

ну дівчину, а потім обличчя в нього стало таким, ніби біля автобуса нікого, крім нього, не було. Підбіг хлопчик з ранцем за спиною, і не стаючи в кінець черги, пробрався аж до зачинених дверей автобуса.

Женя непомітно для самого себе перейшов вулицю в недозволеному місці і спинився в черзі. Його помітили не зразу. Можливо, думали, що це також малий кіноартист. Але Женя не вмів грати. Він повернувся спиною до студента і дивився на чоловіка, який сидів за кінокамерою на високому стільці.

Режисер Альтов зразу побачив зайвого героя. Grimаса невдоволення з'явилася на його стомленому обличчі. Завжди маєш клопіт з вуличними перехожими! Їм цікавіше подивитися, як робиться фільм, а не тіні на екрані, які супроводжує музика. Вони ладні простоювати годинами, наче в них немає ніяких турбот, не треба нікуди поспішати... А тепер ще цей хлопчина. Розкрив рота від захоплення... Доведеться починати все спочатку.

Альтов підійшов до Жені й поклав йому на плече малу долоню з довгими сухими пальцями. Ті пальці були жовті від куріння.

— Звідки ти взявся? — запитав режисер.

— Звідти, — гойднув хлопець головою на вулицю, блискучу від снігової води та крижаних скалок.

— Ти заважаєш.

— Я не хочу заважати...

— Іди геть.

Женя здавалося, що найголовніший тут — це оператор, що був на видному місці. Два хлопці підштовхували його апарат вперед, він наближався по рейках до черги, а потім хлопці пхали все те назад... І Женя вважав, що ніхто тут не може давати розпорядження, крім оператора. І тому він запитав:

— А ви хто будете?

Альтов почав нервувати. Вперта дитина! Вплуталося, заважає та ще й допитується, хто він такий. Взяв хлопчину за комір, підштовхнув його рукою:

— Не заважай!

Женя відійшов і став осторонь. Він не розгнівався. Мабуть, цей дядько, що сварився на нього, — теж начальник. Вулиця пахла свіжістю. Високе небо теж пахло свіжістю, вологою. Повітря було холодним і чистим-чистим. Женя окинув поглядом будинки, що зараз виразно пахнули цементом і цеглою, похилу вулицю, на якій жебоніли струмки, — і хотів уже йти, щоб розбризкувати ногами воду, щоб хрумтіли під черевиками ламкі кристали... Але він знову побачив, як до автобуса наблизився знайомий дідусь з газетою, потім молодиця з кошиком, з якого виглядав гусак, потім дівчина, студент, школяр, якому, очевидно, було стільки ж років, як і Жені. Все повторювалося спочатку. Як у кіно. Але це ж і було кіно, тільки воно знімалося, і все тут було справжнє, а не таке, як на

екрані, де, крім світла, нічого немає. А коли гасне світло, то кіно з екрана зникає...

Непомітно для себе Женя знову опинився біля кіноапаратури. Йому дуже кортіло бути там, де робилося кіно. Альтов помітив знайомого настирливого хлопчину, помахав невдоволено пальцем. Мовляв, знову заважатимеш? Дивись, бо ще раз візьму за комір... І Женя боязко зупинився віддалік, сперся плечем об вологий, тонкий стовбурець липи. Льодова бурулька, танучи на слизькому вітті, капнула йому за шийку пекучою дрібною кулькою, але він тільки здригнувся від холоду. І коли знову капнуло — відступив.

Знімати скоро закінчили. Жовтий автобус загарчав мотором, біля вихлопної труби забринів синій дим, засмерділо спаленим бензином. Кінокамеру заховали в машину. Герої повсідали в автобус. «І це все?» — подумав Женя, і почуття невдоволення виникло в його душі. Він дивився незвичайні речі, сподіваючись на щось гарне, незвичайне — таке, як у кіно, де переслідують шпигунів, мчаться на поїздах через високі гори, де морем пливають кораблі під білими парусами-хмарами. А тут була буденна черга. Тітка з гусаком. Дід з газетою... А захоплює не з'являлося, хоча воно неминуче мало бути!

Натовп, що стовбичив на тротуарі, повільно розійшовся. Під голою липою, яка безпорадно настовбурчила гілля, залишився стояти Женя. Він почував себе скривдженим. Він не сподівався, що буде ошуканий у своїх сподіваннях.

— Все, — гукнув йому Альтов, — можеш іти додому. Знімати більше не будемо.

— Чому?

— Скінчили!

І Альтов розсміявся. Тепер обличчя в нього не здавалося таким стомленим, як перше. Він сміявся голосно, широко показуючи багато білих великих зубів. Мабуть, він розумів, що оцей хлопчина розчарований, бо не побачив зараз таких гарних епізодів, які звик бачити на екрані. Що ж, йому ще не раз доведеться розчаровуватись. Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне, щоб потім той постійно це згадував, розповідав своїм товаришам — таким, як і сам, маленьким людям з шкільними портфелями. І він гукнув Жені:

— Сідай у мою машину, провезу!

Вони їхали весняною вулицею: з-під коліс похапцем вистрибували краплини і, в кінці свого польоту перетворюючись з круглих на продовгуваті, беззвучно падали на тротуар. Ліворуч, біля Альтова, шибка була відсунута, і в машині жив швидкий, пружний вітер.

— Хочеш зніматися в кіно? — запитав Альтов у Жені, вивертаючи баранку праворуч. Тепер вони їхали вузьким, похмурим провулком, де стіни були нудні й мокрі, а двірники в старих фартуках не рубали льоду.

— Хочу, — майже пошепки відповів Женя, не наважуючись глянути на Альтова. Йому було радісно. Він їхав з людиною, яка, можливо, знала чимало гарних фільмів. Серед них неодмінно були й такі, які він бачив, які йому подобалися, а він сміявся разом з іншими глядачами або ж, закусивши губу, непорушно стежив за найцікавішим, найспритнішим героєм — за шпигуном... Він довго переборював свою несміливість, доки наважився запитати:

— А ви хто такий?

— Альтов, — просто відповіла людина за кермом.

— Альтов? — самими губами перепитав Женя, дивуючись, як звучить незнайоме прізвище і одночасно сповнюючись пошаною, хоча воно йому нічого не говорило.

— Так.

І Альтов подивився на Женю. Розсміявся. Сміх у нього був м'який, приглушений. Альтов був задоволений, що хлопчина навіть говорити не може від радості, що сидить поруч з ним. Його стан легко пояснити. Своє захоплення кінофільмами він переносить на нього, бо вважає його таким же цікавим і дивним. Він, мабуть, не може ще розуміти, що Альтов — звичайний, буденний, як і всі інші. Як, скажімо, перукарі, оце сердите білохалатне плем'я, обмежене своєю професією, наточеними бритвами і мильними бульбашками.

І Альтов розсміявся ще раз... Він знав, як ніхто, що не вартий захоплення. Але хіба він міг пояснити це хлопчині. Той би однаково не повірив. Не захотів би розчаруватись. Він, мабуть, ще й досі гадає, що черга біля автобусу, яку вони сьогодні знімали, — це ще не все. Неминуче мало бути щось вагомніше і значніше, але воно чи просковзнуло повз його увагу, чи відбулось не перед його очима.

Женя сидів, зіщулившись. Його непокоїв той сміх. Він сподівався, що Альтов зараз ще раз зареоче. І йому стало незатишно. Тепер йому був неприємний оцей вітер, що вільно забігав у відчинену шибку. Йому хотілося б, щоб Альтов підняв скло, але він не наважувався сказати про це.

Ще тоді, коли хлопчина стояв під сумною липою і очима, повними захоплення, стежив за зніманням, Альтов півсвідомо подумав, що добре було б зробити для нього щось гарне. Він покликав його в машину, ще й сам не відаючи наперед, навіщо це йому здалося. Зараз же, добре усвідомлюючи, про що може думати першокласник чи другокласник, який, не дихнувши, продивляється фільм від початку до кінця. Альтов захотів бути гідним його захоплення. Він хотів розповідати своєму пасажирові про справжніх майстрів, які музику серця втілювали в ораторії, в яких сміливий задум завжди знаходився сміливе втілення... Про легку, непередавану атмосферу, в якій розчиняється людина повністю, коли стикається з високою сферою мистецтва. Правда, нічого подібного особисто йому, Альтову, пережити не доводилось. Він був чорноробом, хоча й не признавався собі в цьому. Зате в інших він міг помітити отой променистий вогник

обдарованості і оте світло, яке поширює навколо себе кожна талановита людина.

— Напевне, на двійки вчишся? — спитав він раптом, угледівши, що із забутого портфеля випав зошит з брудною обкладинкою.

Женя почервонів, спритно засунув зошита назад.

— Ні...

— А як же?

— Маю п'ятірки.

— Гм, — висловив сумнів Альтов.

Жені страшенно закортіло, щоб йому повірили. І він подивився на Альтова сяючими світлими очима і промовив:

— Маю п'ятірки!

Йому здавалося, це означає багато: щоб Альтов зрозумів, що він дуже старанний, ретельно готує домашні завдання. А забруднений зошит — що ж, він його вже списав, завтра візьме новенький, з глибою обкладинкою.

Альтов сказав:

— Це добре.

І Женя, відвернувшись так, щоб не бачив режисер, посміхнувся. Отже, йому повірили. Тепер про нього будуть гарної думки. Як це славно, що він вчиться на відмінно, ніколи не спізнюється на уроки. І він в душі дав собі слово, що завжди буде старанним і працьовитим. Щоб будь-коли і будь-кому сказати про це.

Альтов зупинив машину і вийшов. Кругом лежали купи битої цегли, гули бульдозери. Біля незакінчених жовтих будинків стояли чорні крани. Пустир був нерівний, розритий, в ямах ріс бур'ян... Женя також вискочив на тротуар. Альтов заклав руки за спину, дивився прямо перед собою і трохи вгору. Мабуть, він бачив сірі бавовняні хмари, бо Женя, задерши й собі голову, угледів їхні волохаті, повні боки. Було надвечір'я, студеніло. Альтов раптом здригнувся, ніби його пронизав несподіваний холод. І Женя, згадавши, як під тонкою головою липою йому за шию попала одна краплина, а потім друга, теж здригнувся і став застібати на гудзики своє блаженське пальтечко.

— Бачиш оце будівництво? — запитав Альтов. — Тут мені доводиться знімати свій новий фільм. Правда ж, мало чого цікавого знайдеш?

І справді, для Жені тут було мало цікавого. Він звик до будівельних майданчиків, до робітників у чорних ватянках, на яких осів червоний цегляний пил. Він звик до грузовиків, які підвозять матеріяли, до високих кранів, які монотонно проносять на тлі синього неба повільні стріли... Тут нічого вражаючого не було. І Женя сказав:

— Правда...

— Що правда? — не зрозумів Альтов. Бо доки хлопчик прийшов до якогось висновку, він уже й забув, про що питав, і тепер думав про інше.

— Ну, що кіно тут погане вийде...

— А-а-а... Звичайно.

І він глянув на Женю так, неначе вперше бачив. Навіть нагнувся над маленькою постаттю, уважно розглядаючи невиразні, ще не зформовані риси обличчя, припухлий рот...

— А ти ж, напевне, хочеш у кіно зніматись?

— Хочу...

— То ми можемо влаштувати це для тебе. Згода?

— Еге!...

«Еге» вирвалося само собою. Женя ще й не встиг осягнути всього значення того, що йому сказав Альтов. І коли режисер знову випрямився, хлопчик наллявшись щастям, дивився на нього знизу вгору закохано й віддано. У нього тремтіли пальці, і він сховав руку з портфелем за спину, щоб, бодай, цього не помітив Альтов.

Режисер спробував пройти пустирем — мабуть, він хотів підійти до тих людей, що заливали фундамент, але глина налипла до його туфлів — чорних, лакованих, і він, невдоволено суплячись, повернувся на асфальт, почав обстукувати болото. Темноруді шматки свіжо блиснули на сірому тлі... Женя й собі почав постукувати ногами, бо теж було рушив, і до його черевиків начіплялась глина. Робив він це зосереджено й заклопотано.

Це розсмішило Альтова. Він подумав про безпосередність дитинства, коли ще не думають про власну ціну, кажуть лише те, що знають.

— Ти міг би зіграти в моєму фільмі «Олень Август», — сказав він Жені.

— Це про піратів?

— Ні... А чому саме про піратів?

— Зветься незрозуміло...

— Ні, це про золотошукачів, які заблудилися в тайзі. Правда, я сам ніколи не бачив тайги. Та це не страшно. Ти як гадаєш?

— Не страшно.

— Отож... Їх має врятувати маленький хлопчик, син одного з шукачів. Його не хотіли брати в експедицію, але він домігся свого хитрістю. Його ім'я — Август, а тому, що він марив оленями, шукачі назвали його Олень Август...

Альтов вигадував, імпровізував. Ніколи в житті він не збирався ставити такого фільму. У своїй творчості він не вмів фантазувати. І зараз, кажучи неправду, він вважав, що його брехня має благородну мету... А Женя йому вірив. Він уже уявляв безкраю, зеленоверху тайгу. Хвоя розлилася, як море, а він із старими бородачками стоїть на сопці. Вони розгублені, знесилені, не знають, куди йти. Але він рятує їх... Як він це зробить? Женя не знав, але та місія, що була покладена на нього, зараз підносила його у власних очах. Адже він і сам не сподівався, що здатен на таке!

Альтов запитав:

— Тобі подобається мій задум, Олень Август?

І Женя, який уже був Оленем Августом, відповів рішуче:

— Подобається.

— І не лякають труднощі?

— Ні.

— І ти врятуєш моїх золотошукачів?

— Врятую.

І йому привідилось багато-багато оленів, яких він, безумовно, любив. Вони йшли між високих похмурих дерев, поколихуючи гіллястими рогами. Олені ступали повільно, і очі в них були замріяні, як у людей.

— Куди ти дивишся? — запитав Альтов, піймавши його погляд, що був прикутий до однієї точки на пустирі.

— Олені, — прошепотів Женя.

— Олені? — не зрозумів Альтов.

— Вони йдуть на нас.

— Де?

— Через тайгу.

Альтов різко розсміявся. Тварини з гіллястими рогами зникли. На пустирі були самі ями — з жовтими або темними стінами. Женя оглянувся назад. Там також нічого не було. Тільки будинки.

Ні, ці діти таки фантазери. Вони іноді вміють бачити те, чого немає. За словами у них виникає жива дійсність. Ось будь ласка. Він говорив щось про золотошукачів, про хлопчину з екстравагантним іменем. Говорив, ніби не задумуючись... А його супутник уже зумів уявити, зумів побачити.

І раптом гостре почуття неприязні пронизало Альтова. Він подумав, що, можливо, оцей школяр з порваним портфелем, обдарований тим, чим наділені справжні майстри? Він уже й зараз бачить світ інакше, ніж інші, для нього по пустиреві ходять олені... Можливо, цей дар пропаде даремно, бо людина не завжди здогадається, що вона — трохи не така, як інші. Але може бути й інакше — вона здогадається?..

— Не було оленів, — сказав він.

— Але ж я бачив...

— Не було.

Женя дивився уважно перед собою. Де ж вони могли подітися? Невже вони щезли назавжди?

— Я бачив, як вони йшли...

Альтов мовчки сів у машину. Загурчав мотор. Женя стояв. Тоді Альтов повернувся до нього і зробив жест рукою: мовляв, чекаю на тебе. Женя повільно заліз у машину. Альтов простягнув руку мимого нього і зачинив двері. Поїхали.

Альтов почував себе роздратованим. Він уже забув, що хотів цьому школяреві зробити приємне. Тепер цього бажання не було. Треба було повертатися додому. Він і так багато часу витратив даремно. Вечір...

Вони їхали через сутінки. День згас. Уже не було блискучих від весняної води вулиць. З-під коліс не вистрибували краплини, і колеса шурхотіли по льодовій корці, яка встигла з'явитися. І не було двірників у фартухах і з ломами.

Альтов зупинив машину біля великого будинку з білими урочистими колонами. Навпроти був скверик — тихий, пустий. На зеленних лавках ніхто не сидів. Тільки дідусь з коротенькою борідкою йшов повз клумби і постукував палицею.

— Я приїхав, — сказав Альтов.

Женя хотів запитати: «А як же з кінофільмом? Буду я зніматися чи ні?» Але не наважувався. Він вловив, що в настрої Альтова сталися зміни. І він ніяк не міг второпати, чим вони викликані. Адже поводитися він гарно. У машині сидів спокійно, не зачіпав нічого... Ага, це все винуваті олені. Альтову не сподобалося, що він їх тоді побачив на пустирі. Може, їх і справді не було?

— Може, їх і справді не було? — вголос сказав він.

— Кого?

— Ну їх...

— Не розумію.

— Оленів.

В очах Альтова блиснули злі іскорки. Ні, йому вже таки добряче надокучив оцей хлопчисько. У нього якась хвора уява. Йому виважається те, чого ніде немає... Він відчинив двері і сердито сказав:

— Виходь!

До машини наблизилась молода красива жінка. У неї були виразні повні губи і круглі очі. Вона сказала звучним, гарним голосом:

— А я вже давно чекаю на тебе.

У Жені висковзнув з рук портфель, зошити випали на тротуар. Він нагнувся, почав збирати.

— Кого це ти привіз? — запитала жінка, сідаючи в машину.

Альтов відповів:

— Бачиш, йому також хочеться зніматись у кіно. Як і тобі, люба. Але в нього немає ніяких даних.

— А я? У мене є дані? — запитала гарним голосом жінка.

— О-о! — сказав Альтов і задоволено розсміявся.

Машина поїхала...

Зошити попали у воду, обкладинки посіріли, були брудні. Женя застромив зошити до портфеля — і раптом захотів пожбурити той портфель хтозна-куди. Його розгнівали слова, сказані Альтовим. Хіба він набивався? Женя вже й замірився, але зовсім близько біля нього, в скверіку, йшов дідусь з короткою борідкою. Дідусь дивився прямо перед собою, не звертаючи уваги на вулицю, але Жені здавалось, що він усе бачить... Йому стало холодно.

Звісивши голову, попрямував додому. І раптом, неначе блискавка, спалахнула: він — Олень Август! Не зважаючи ні на що! Хай той Альтов що хоче, те й каже. А йому однаково. Він сам гратиме. Сам

із собою. Він зробить таке кіно, що всі ахнуть від здивування. І він врятує золотошукачів!

І Женя застрибав на тротуарі, розмахуючи портфелем. Під ногами захрумтіли крижинки. Женя щось кричав нерозбірливе й радісне. Він більше не згадував Альтова, той був би зайвий в його думках, у його щирих веселощах.

Уже було зовсім темно, коли Женя йшов через парк. Тут пахло мохом, бруньками, сирим камінням. Він попав у найглухіше місце — і зупинився. Серце в нього неначе опустилося глибоко-глибоко; стало хвилююче й бентежно в грудях... Серед тихих кущів, між якими білили клаптики снігу, ворушилися гіллясті роги. Ні-ні, то не тіні від віття стелилися вниз, бігали по стовбурах, то рухалися роги, то йшло назустріч багато мовчазних весняних оленів...

У ПОЛЯХ

Повоєнне дитинство.

Поверталися батьки. Залізнична станція була за Синім Бором, тому ходили на здибанку через поле, попід тихий шум дубів. Йшли наші матері, йшли сестри. Брати не ходили — їх не було. Їх теж випадало чекати з фронтів.

У полях красувалися жита. Спалахували сизим полиском, зеленою хвилею горнулися до обрію. Над свіжими житами виразно чорніли граки.

Серед сивих полинів — гармата. Мовчазна, похмура, чорна. Не наша. Задерла жерло в чисте небо, націлилася в його голубе свято... Неначе журилася, що більше їй не колоти на друзки тишу.

Отак і запам'яталось: серед гіркокого полинового запаху, серед молоді сивизни — чорне мертве тіло. Сумне. Пригнічено тихе.

І вже за теплими щирими житами — неорані поля. Не було тягла, не було рук людських, щоб потривожити їхній спокій. І не тільки тому. Там, серед бур'янів, валялися міни. Загублені війною, не знешкоджені.

А в селі стриміли між садками голі бовдури. В чорних патьоках, обкурені димом... І тут же поблизу — землянки. Накриті хмизом, соняшничинням. Всередині — злиденне начиння, крізь клаптик скла пробиваються кілька сонячних променів. І все ж таки: земляні стіни — побілені; а дивись, у якоїсь солдатки — і квіти намальовані. Такі невибагливі, такі милі, навіть з бубляхами — у сподіванні, що розів'ються, забувають.

І пахло деревом свіжозрізаним, стружками. То приступали до будівництва. Ще день стояв на прі проти ночі — тільки далеко-да-

леко, за невидимими гранями, — а тут уже вірили твердо: в землю не треба більше закопуватись із серцем своїм, із думками; не треба ховати під грубою чорноземною корою дітей від смерті. Бо вона минула, одпливла.

Повз Бір Синій ходили зустрічати Степана Галайду. Тільки залітала в чие вухо звістка, що він повертається, що хтось бачив його на залізниці — кидав діло, біг вулицею, ступав поміж зеленого жита. І поміж його хвиль то виринали, то потопали радісні людські голови.

Діти мчались наввипередки. Були серед них такі, що й знали, хто такий Степан — славний здоров'як, широколиций, співун. А були, що й не бачили ніколи.

Бігли й галасували:

— Степан їде!

Галайдиха — стара, немічна — шкутильгала позаду. Її підтримували за руку, допомагали переставляти ноги. Вона вже не раз вмирала і воскресала. Стару матір привалило в бліндажі, де вона пересиджувала літакові напади, її поранило осколком набоя — і довелось відтяти руку.

Мати поспішала і приказувала тихенько:

— Степаночку мій, Степаночку...

Його угледіли на пару. Степан побачив односельчанів, зупинився. Вітер дмухав на жита, на зелену сорочку, ворухив розхристаний комірць.

Збилися кругом, сміялися. Степан мовчав — молодий, широколиций, неушкоджений. Чекав на матір. Дивився, як рукав теліпається — і не міг з місця рушити. А потім кинувся раптом.

— Хто ж це вас так, ненью? — тримав у руках її пустий рукав.

А вона посміхалась.

— Хто ж це вас? ..

У неї сонце заблищало в сльозах.

Повертались назад. Хвилі, хвилі... Чорна гармата. З-посеред садів — скорботні, німі бовдури.

Ніхто не плакав. Навіть Галайдиха. Дивилися на дужого Степана — він із виру живий повернувся. Тоді чого було квилити? І життя видавалось таким же славним, як цей вояк.

Не впізнав Степан свого обійстя. Від хати — самий лише тинок сухий, негодою понівечений, валявся.

Мати сказала:

— Прощу всіх на хліб.

Ніхто не відмовився. Метнулися по своїх домівках, принесли, хто що мав. Розстелили під вишнею рядна, порозставляли страви.

Блищала на деревах живиця; кричало птаство.

— Не журися, сину, — казала Галайдиха. — На ноги зіпнемося, все як має бути...

Та пора... Ми голодні, босі, обідрані. На ногах, на руках — бо-родавок, як зірок у небі. Найчастіше доводилося ласувати квасцем. Визбирували його в лісі, в лузі; оскому набивали таку, що самі со-бі беззубими здавались. А після денної ходанини та біганини на нас чекала юшка: на цілий казан кришилося кілька картоплин, така-сяка затируха, а решта — гичка бурякова. Через те голодне їдло мали жевоти великі, як турецькі барабани. Вони нівечили наші постаті, переобтяжували нас — і завжди залишались порожніми.

Запам'яталося, як вкрали у тітки Зої курку. Курка паслася в зеленому картоплинні, задоволено сокотала. Низькорослий, опецьку-ватий хлопець, прозваний нами Капшук, накинувся на неї шулікою.

— Навіщо вона тобі здалася?

А Капшук, ласкаво глядячи курку по повному волу, сказав без-турботно:

— Ми її спечемо на вогниці.

— Відпусти, не наша, — переконували. — Бо довідається тітка Зоя, та матерям скаже.

— А ми її на цвинтарі, щоб ніхто не бачив.

У Капшука під шкірою гостро випиналися кості, ребра — обру-чами.

Дурненька Галька забрала в Капшука курку, сховала під чор-ною кофтиною, і ми подалися на цвинтар. Тут пахло материнкою, надмогильними гранітними плитами. В узголов'ях безгомінно й сумно стояли вишеньки, біля їхніх стовбурів цупкими глянцевиими листками виблискував барвінок.

Галька наспівувала якусь пісеньку, незрозумілу й монотонну. Бу-ло в ній про сірий шлях польовий, про дівчину, яка стала тополею, очікуючи з походу козака.

Капшук рішуче почав крутити курці голову. Направо — наліво. Направо — наліво. Далі кинув її на зелену траву, і курка ще під-стрибувала, не бажаючи помирати.

Галька тягнула:

І на сивім конику
Їхав милий з полку...

Вона сиділа на землі, уважно роздивляючись, як живі яскраві цятки крові жевріють на листках берізки.

Вогонь добували просто. З патрона насипували купку порошу, да-лі спрямовували на неї через лінзу пучок проміння. Коли порох за-горявся, підкладали папір, галузки.

Розпаливши вогнище, згадали, що курку ж слід обпатрати. Гур-том вискубували з неї пір'я, пускали за вітром.

... У тихім байраці
Зложив головоньку, —

не заспокоювалась Галька.

Курка була важка, але пісна, синя. Коли піднімали її над білим, невиразним при денному світлі вогнищем, то жир не капав. М'ясо підсмажувалось, чорніло, далі стало приємно, смачно поблискувати.

Ми й опам'ятатись не встигли, як Капшук відірвав раптово стегно й запустив у нього зуби. Галька зробила те ж саме... На решту компанії дістався тулуб, що був сухий, аж дзвінкий.

М'ясо — солодке, сире, не солоне. Воно обпікало губи, але ми його дерли на шматки швидко, енергійно.

— Ніколи ще так смачно не їв, — признався Капшук, витираючи рукавом рот.

На зеленій траві біліли обгризені кістки.

Ми поверталися в село, а на нас уже очікувала тітка Зоя. Вона стояла біля свого обійстя, гнівна, розпатлана, з дрючком у руках. Ми зупинилися віддалік.

— А-а, — залементувала тітка Зоя, — то ви ж мою курку вкрали!

І кинулася до нас. Ми — тікати. Вона стала серед шляху, галасувала, галасувала... Зичила нам усіляких нещасть, серед яких мор може здатися найлегшим, а короста і бородавки — radoцями, про які можна лише мріяти.

Галька жила в хаті посеред села, що дивом убереглася од пожежі. Ми найчастіше збиралися в неї. Спали тут, переховувались від матерів, коли сподівалися від них на прочухана. Правда, іноді приходив хто-небудь з Гальчиних родичів, лаявся і проганяв нас геть.

— Щоб вашої ноги тут не було, навіщо ви молодицю з розуму зводите? Вона не рівня вам, шукайте собі інше пристановище.

Галька в таких випадках нічого не казала. Вона безпорадно посміхалася, а коли непроханий родич ішов додому, вона бігала по всьому селу за нами, збирала докупи і знову вела до своєї хати.

Була Галька дурною. Так усі казали. Що нібито рано вийшла заміж, іще молодію. Чоловіка забрали на війну, а скоро й сповіщення надійшло. Мовляв, пропав без вісти. Галька тільки зойкнула, коли почула про це. Замкнулася в хаті на тиждень, а коли з'явилася перед людьми — то вже несповна розуму була. Казали, що в дитинство впала, бо з нами, з хлопчиками, почала бавитися, забувши про все на світі.

Вона з нами теж бігала в поле зустрічати солдатів, що верталися додому. Жадібно придивлялася до обличчя односельчан, що разюче одмінилися за війну, першою кидалася цілувати їх. Так що матері й жінки сердилися на неї:

— Ця Галька хрест святий, що оглашенна. Може, нам годилося б першими поцілувати, то вона вискакує наперед.

А Галька сміялася.

— От дурнувата, — дорікали їй.

Для нас вона була не дурнуватою, а товаришкою.

— Галько, скільки тобі років?

Сміється.

— Галько, як тебе звати?

— Галько, де твій чоловік?

— Галько, чому ти смієшся?

Сміється, сміється, сміється...

Якось у полі, за цвингарем, пролунав вибух. Був він не дуже голосний, короткий і зовсім не страшний.

А вполудень стало відомо: підірвався на міні Степан Галайда. Орав поле, де не ходив плуг ще з сорок першого року.

Коли ми примчали на місце нещастя, над високими будяками дзвеніли бджоли. Коняка лежала з розірваним животом — сині кишки вивалились на прибитий порохом чебрець. У повітрі, здавалося, ще пахнуло вибухом.

Степан лежав на правому боці. Одну руку підламавши під себе, а другою неначе прикриваючи груди. Обличчя було спокійне і тихе. Ніде не виднілося жодної краплини крові.

Ми стояли зацікавлені; підходили люди. Траурною, скорбною смугою через усе зелене занедбане поле пролягла чорна борозна, прокладена орачем. Нестерпно яскрава, вона різала зір, на неї не хотілося дивитись — і все-таки думки поверталися до неї, скропленої сонячним промінням, потом і кров'ю.

Привели Галайдиху. Не заплакала, ні сльозинки не вронила. Тільки уста стисла, тільки очі стали колючі.

Потім везли Степана в село на грабарочці. По сухій землі бай-дуже торохтіли колеса. Люди йшли мовчки, насупившись. Галайдиха сиділа біля сина, низько нахилившись над його лицем, і вітерець бавився пустим рукавом її старої кофтини.

Біля зруйнованого млина стояла Галька. Вона нічого не робила, тільки стояла.

Коли наблизились до дурної, то почули, що вона співає:

І на сивім конику
Їхав милий з полку...

Галька не підійшла, не глянула, що там на грабарці і чому такі німі люди. І ніхто не крикнув на неї, не сказав, що, мовляв, замовч, бо не гоже в таку хвилю співати.

Рипіли колеса, шелестіли повільні кроки, процесія обминула Гальку, як ручай обминає камінь.

... У білім садочку
Тебе я зустріну...

Вона так і залишилася непорушно стояти, співаючи свою радісну, незрозумілу пісню.

Адесь у полях був спокій, убитий кінь з виверненим нутром — і через яскраве зелене полотно простяглася чорна-чорна стрічка...

Оті меди...

Батьки відшукували напівзабуті вулики, ремонтували їх. А ми, дітлахи, чатували, чи не сяде на якому дереві рій, щоб накрити його, пересадити у вулик.

І ходили за медами в поля на глинисько. Збиралися хлопці й дівчата. Ішли всі, хто тільки хотів.

У глиниську гніздилися бджоли. Ми знаходили їхні діри, видряпували паличками й пальцями вощину. Вона пахла воском, квітами й сонцем, і в ній ніколи не було меду. Та ми були переконані, що зможемо колись його надібати дуже багато.

То нічого, що іноді нам доводилося ходити розпухлими, з потворними обличчями, бо бджоли заганяли в наші тіла гострі пекучі жала. Вони вважали за краще померти, аніж допустити нас до свого меду.

Але це не було завадою.

... Пішли й цього разу. Була неділя. Синіли вітри в полях, але небо голубіло безхмарно.

Капшук розповідав, що тепер він з матір'ю житиме не один.

Мати прийняла собі за чоловіка якогось дядечка з сусіднього села, каліку безногого.

— Учора я ласував борщем з м'ясом, — самовдоволено хвастався Капшук.

Ми йому заздрили. Адже останній раз ми їли м'ясо отоді на цвинтарі, крадене.

Капшук ще сказав:

— Тепер мені буде добре!

Ніхто нічого не відповів.

До глиниська залишалось не більше кілометра, коли на обрії з'явилася маленька постать. Ми зацікавлено почали приглядатися до неї, вгадувати, хто ж то.

Коли зійшлися ближче, зрозуміли, що то солдат. Хтось повертався із фронту.

Галька співала:

Холодні тумани
В лугах ночували...

— Цить! — прикрикнув на неї Капшук.

Вона слухняно замовкла.

Солдат був озутий в нові блискучі чоботи, у руці ніс чемодан. Він дивився на нас і посміхався. У нього були загорілі щоки, білі зуби і дуже радісна посмішка.

Порівнявшись із нами, солдат узяв під козирок і пішов далі, чітко карбуючи кроки.

Ми зупинились і дивилися йому вслід. І раптом веселий солдат теж зупинився ніби вкопаний, обернувся до нас... У нього був розгублений вираз обличчя, погляд збентежений і нерозуміючий.

Солдат пустив у сірий порох свій новенький гарний чемодан і попростував до нас. Підійшов близько до Гальки.

— Галю, рідна, ти мене не впізнала?

Вона дивилася на нього пустими сірими очима і мовчала. Вона нічого не тямилася.

Солдат спробував її обняти, але вона почала відбиватись. І закричала:

— Ну, ну, ну!

— Галю, рідна, — благав солдат, — це ж я, твій чоловік Семен. Ти мене не впізнала?

Вона розпачливо повторювала:

— Ну, ну!

Капшук сказав солдатові:

— Галька мала з фронту похоронну на вас, то й дурною стала після того.

— Дурною... — бездумно повторив Семен.

А Галька дивилася в зелені поля, губи в неї здригалися, руки тремтіли, а з уст злітало все одне й те ж:

— Ну...

І тоді Семен обхопив обличчя цупкими пальцями, закрив від нас свої очі. І все-таки ми зрозуміли, що він плаче, бо крізь пальці просочилися сльози і капнули на гімнастюрку, раз, другий...

Капшук мовив:

— Ходімо, хлопці, по меди.

Ми рушили, низько опустивши голови.

Галька пішла з нами.

— А ти чого? — закричав на неї Капшук. — Не йди з нами!

Галька слухняно зупинилась...

Ми йшли по меди, хоч і догадувались, що й цього разу нічого солодкого у воцинах не знайдемо.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

МАРТА КАЛИТОВСЬКА: ПІД СОНЦЕМ І ТІНЯМИ СІЄНИ

Сієну треба відкрити. Від модерних будинків-віллів вона відгородилася пахучими садами, від садів — старовинними укріпленнями. Можна ще протиснутися в її сни і знайти легко дорогу до її серця сонцеві і птицям. Можна ще збагнути і відчути її віддих квітами. І тільки небагато дається збагнути людині. Тільки небагато може вловити поверховий погляд людських очей, як і дотик людських ніг, що майже без чуття. Ноги туристів пересуваються Сієною, заливають, немов короткий прибірй, її вулички і площі, і не забирають із собою майже нічого іншого, крім стандартних зняток. Душі не можна взяти на плівку. Вона надто тремтить, або приховано зорить і чекає. Вона дише тоді, коли пустіють майдан і вулички. Треба вплестися в її віддих і сни непомітно довгим чеканням. Треба вміти чекати довго і з терпцем, як очікується рідкісних хвилин близького і радісного.

Коли автобус залишає мене на невеличкій площі в Сієні, є саме неділя, по полудні. То значить, що вулиці, і майдани, і все відкрите заливає сонце, а в тісних провулках між домами, в тісних подвір'ях поміж критими ганками густішає тінь. І майже ніхто не вийде з домів із приспанними зеленими повіками аж до вечора. А вуличками будуть снувати тільки молоді карабін'єри, пригортаючи молодих дівчат, або, час від часу, ніби відірвані тіні, появляться сестри в чорному. На майданах біля церков ще більше чорнітимуть кипариси в чорних свічниках, а їхні тіні стануть єдиним притулком для заблуканих туристів. І тільки біля сьомої години дзвонитимуть дзвони радісним легітом і побожні жінки повиходять з домів у напрямі церков. Накриватимуть голови коронковими накідками і будуть світити свічки і голосити довгі літанії перед Мадонною аж до богослужби. Тільки потім заомонять трохи вулиці. Чоловіки і жінки сидітимуть тут і там на камінних лавах під церквами, на підмурівках сходів або стоятимуть під барами чи просто на порогах домів, щоб послухати новин дня. І може потроху зійдуть тінистими вуличками до ель Кампо, над яким тепер невтомно кружлятимуть голуби. Вони чекають поживи. Часом якась жінка винесе в кошику трохи кукурудзи, зерна чи сім'я, як приману для туристів і голубів. Появляться діти. Малі, чепурні істоти, і тому, ще свідоміші своєї ваги, схочуть годувати з рученят непослушних голубів. І коли велика

тінь з Палаццо Публіко залле добру частину садка площі, жителі повернуться додому. Кожний віднайде спокій у власному садку чи просто на подвір'ї, де в дерев'яних ящиках простягають радісні уста олеандри. На місто зійде глибока, майже чорна ніч.

*

Із зворушеним серцем беруся розкривати приховане обличчя Сіени. Я знаю, що я не турист. Мені зовсім не важливе бачити все те, що занотовано в доброму туристичному провіднику. Мені не так важливі деталі. Мене привело сюди бажання зачерпнути щось безпосередньо від краси. Відчуті людей, які тут творили, дихати повітрям і ходити землею, яка їх носила, доторкатися руками каменя старих домів, в яких живуть тепер може їх правнуки. Коли мої ноги ступають спадистими вузькими вулицями, з яких не підводяться тіні, якась частина мого «я» торкається глибше землі і я відчуваю її віддих. Я кладу руку на почорнілий камінь старої брами, гладжу залізни взористі двері-хвіртку, за якими свіжо зелене прихована пальма.

Площа іль Кампо має форму віяльця. Принаймні камінні нервюри вказують на таку форму. Віяльце оточує ще широким поясом хідник, і тільки за ним примістилися будівлі. На місці рукояті віяльця лежить Публічний Палац з високою кампанілею, а на протилежному кінці, немов коштовна прикраса з тюркусовим каменем, оправленим низькою стінкою мармурового барельєфу, лежить криниця Радости, вірна копія твору Якопо делла Кверча. Блідість мармуру відбивається на зеленкавому тлі води і підкреслює ще більше ніжність ритму символічних постатей і вовчиць, що присіли біля води. Голуби прилітають пити воду. Вони сідають на голови вовчиць і сунуться уважно аж до їхніх морд, щоб схопити хоч кілька крапель із тоненького струму.

Площа — серце міста. Вона завжди була ним. Але тепер відчувається, що вона лежить, як реліквія, яку шанують і користуються нею тільки з конечности. Користуються частіше туристи й рідше сіенці. Життя проходить насправді поза площею, біля ресторанів і барів, де під барвистими парасолями громадаються тіні. Але оцей дивної форми майдан немов велике серце два рази на рік відсвіжує допливом крові серця сіенців.

Два рази на рік традиційне «Паліо» — рід турніру — заговорить мовою старої Сіени.

«Паліо» — не тільки видовище і не тільки гра. «Паліо» таке конечне для Сіени і для кожного її мешканця зокрема, як корида для еспанця, як ронео для заходу Америки, як карнавал для мекіканця. Жива мова віків, яка виливається два рази на рік у два означені дні: 2 червня і 16 серпня.

Передсмак того традиційного свята можна відчутти і в неділі, коли вулицями проходять невеликі відділи хлопців у лицарських строях сімнадцятого віку з барабанами і прапорами дільниць міста. В їх ході вже немає нічого спільного з повільними кроками жителів. І погляди запалює завзяття часів вельфів і гобелінів, коли між обома духово спорідненими містами — Сіною і Фльоренцією — горіла ненависть, гідна Савонаролі.

Так Сіена спалахує духом суперництва. Тільки тепер він обмежується дільницями міста, поділеного на сімнадцять секторів з власними прапорами і власними кольорами, строями і відділами суперників. Ціле місто збігається на іль Кампо, щоб слідкувати за «Паліо» — змагом за кусень матерії, яка для сіенця має вагу золота. З вулиці іль Капітано виливається історичний похід і маршує навкруги площі, з палацу споглядає на похід герб Сіени — вовчиця, яка годує двох хлопців.

Так дружня мирність спалахує часто у вияв суперництва і гнів. Переможені до глибини відчують свій програш, і тоді і в них відзивається кров римської вовчиці. І часто сумирні дільниці стають жертвою сугинок і погромів.

Сіену кватроченто змальовує з усією докладністю Амброджо Льоренцетті на фресках стін Публічного Палацу, в якому тоді засідали міські радні, а тепер в ньому приміщений музей. Льоренцетті мав нагоду пережити і добре і зле правління Сіени, і під тою ж назвою він змалював його на трьох стінах великої зали, названої «Мир», заради головної постаті миру, що посідає там основне місце.

Яка радісна, яка жива Сіена того часу. Готичні доми з чепурними дахами і високими вежами, з вузькими і високими вікнами, переділеними колонками та підвищеними арками, що над ними засіли високими бровами. А під широкими склепіннями розкритих брам торгують крамарі, і працюють ремісники: шевці, пекарі, ковалі. Тут і там, біля домів, прив'язані коні, що очікують лицарів, або осли, що терпляче чекають вантажу. І тут же, серед кипучого життя, молоді дівчата виводять спільний танок-рондо під звук тамбурина і спів. Довгі сукні з важких узористих тканин хвилюються за ногами. Правильні риси трохи масивних голів і ший і, головне — подовгуваті мигдали очей говорять про школу Сіени.

Сімоне Мартіні пішов далі за Дуччо, намагаючись внести рух і життя в постаті, як ось два ангели, коли пригадати його «Тріюмф Діви Марії», що зберігається в музеї собору. А в Льоренцетті помічається вже велика увага до пейзажу, до широкого полотна. Але при тому намагання передати перспективу, не загублюючи при тому нічого з деталей.

Сіена була тоді в повному розквіті своїх мистецьких сил, то був її золотий вік творення, який дав своїх першорядних майстрів, що

створили школу і дали початок довгій й світлій традиції. Дуччо був для Сієни тим, чим для фльорентійців Джотто. І того сієнці були свідомі. Бо коли Дуччо створив свою «Маєсту» (Тріюмф Марії), уся Сієна пережила разом з ним радісне піднесення. Оповідують, що дзвонили дзвони по всіх церквах, крамарі замикали свої крамниці, і велика процесія понесла образ зложити його спершу в соборі. Яке щастя, що візантійське мистецтво для свого звеличення і перетворення знайшло саме майстрів Тоскани, які зуміли сполучити багатство кольорів з лагідністю форм, чудесно пов'язати Боже і людське у чарівній гармонії. І чи міг би хто робити закид Пінтуріччо, що його «Свята родина» (яка переховується в сієнській Пінакотечі), то вже тільки молоде фльорентійське подружжя, яке зразково сидить у садку, повчаючи двох «бамбіно», з яких малий Ісус у фльорентійській сукачці з книжкою, а малий Йоан із збанком, без особливих ознак святости, — коли в їхніх поглядах стільки ніжності і тепла та благодати, які велять думати не про що інше, як про святість.

Пінакотечка Сієни повна не тільки картин визначних майстрів, як Матео ді Джованні, Джованні де Паольо (його рай і пекло), Лука Томе, дон Льоренцо Монако і багато інших, але вона при тому розміщена в палаці Бонсіньйорі, який належить до найкращих палаців готичної Сієни, з ритмом вікон, переділених колонками і підвищеними арками, піддаш'ям, викінченим ніжною мережею льомбардських сліпих арок, яке надає йому елегантности, якою не може похвалитися модерна архітектура, на щастя, зовсім відсутня в старій Сієні.

Цілий ряд інших палаців з дванадцятого, чотирнадцятого та сімнадцятого віку, між ними палац Пікольоміні, збудований для батька папи Пія III і прикрашений його гербами, в ньому міститься найбільший архів пергаменів Італії. І між ними не можна не згадати палацу мецената мистецтва Кіджі Сараціні, який заснував там музичну міжнародну академію, що рік-річно притягає сюди талановиту музичну молодь з цілого світу, даючи їй можливість удосконалюватися, і створює Сієні нову музичну традицію.

У подвір'ї палацу Сараціні, посеред якого стоїть ще старий колодязь, що, певно, пам'ятає найдавніші його часи, на камінних лавах попід стінами часто відпочивають туристи. Від бібліотечної залі долітають звуки фортепіана, часом дзвінкий співучий голос. І камінний портрет у стіні князя Сараціні споглядає на молодь, чує звуки і радіє за Сієну.

І поруч тих пишних палаців є ще інша архітектура: скромніша, але не менш чепурна, як ось дім святої Катерини з відкритими льожами і досить просторими кімнатами-ораторіями, положення яких міняється необчисленно з уваги на горбовинний терен, на якому збудований дім; в ньому прожила св. Катерина більшу частину свого життя. На жаль, фрески на стінах каплиці вже багато пізніші і не

особливої вартости; але її єдиний портрет, руки Андреа Ванні, зберігається в базиліці Сан Доменіко, що сама з тринадцятого віку.

І там же, в маленькій каплиці св. Катерини, повні ніжности і чуття фрески з 16 віку. А перед престолом камінні свічники підтримують повні грації і ніжности ангели роботи Бенедетто да Маяно; вони нагадують ще раз, що ми в Тоскані. Що ніжність скульптурних форм буде повторюватися ще не раз у різних видах, чи це буде у формі табернаклів (подібний до Маяно в Сан Доменіко), чи мармурова хрищениця в баптистерії св. Івана Христителя роботи Якопо делла Кверча. На шістьох стінках бронзового позолоченого рельєфу сцени з життя Івана Христителя незвичайно реальні і свіжі, а при тому дух ренесансу схоплює їх в елегантні композиції, які не посоромляться свого суперника — бронзових дверей фльорентійської баптистерії. Який бідний, але величавий вигляд домініканської базиліки, що стоїть на горбі, а до неї немов біжать найбідніші вулички Сієни. А внизу, немов мережка, темні своїми аркадами криниця Бранда (Фонте-бранда), про яку згадує Данте.

*

Через вузькі прорізи вулиць, понад гранчастими і досить пласкими цеглястими дахами ясна баня собору мерехтить дивним розкішним квітом. А зараз поруч струнка, немов мінарет, і зірчаста весела кампаніля з біло-зеленого мармуру немов береже спокій дивно беззахисного собору. Кожне місто Тоскани береже своє велике біле серце, без якого може ритм дахів втратив би свій чар, як і життя тих людей, в більшості вроджених мистців, втратило б свій зміст.

Бо з тісних і часто бідних домів їм можна було вирватись під небо, де був необмежений простір і творча думка могла рости в ритм мармурових склепінь, досяжних ще тільки птахам. Так Сієна, як і Фльоренція, поклала своє серце, що нічого не знало про криваві суперечки. Людині потрібне непроминальне.

Важко сказати, чому площа, на якій стоїть собор, ніби замала і затісна для його величі. Ще трохи більше простору залишилося біля її правого крила, може тому, що тут була розпочата будова іншої церкви. Коли сидіти на камінному підмурівку під шпиталем проти фронтона, можна нічого не знати про баню, що непропорційно мала, але широка, примістилася над престольним склепінням. Можливо, що святиня Мінерви, на фундаментах якої здвигнено собор, була меншою і вимагала менше простору. Але те все не заважає насолоджуватися красою ліній, гармонійного сполучення романських порталів з готичними гострокутними завершеннями. Але в цілій готичній будові собору є щось, що типове тільки для готики Тоскани — горизонтальне чергування білого й темного мармуру, яке в дійсності є запереченням вертикального духу готики. Воно применшує стрілистість будови.

Дехто з французів хотів добачати у фасаді собору вплив французької готики через цистерціянців. Але і самі французи після точної аналізи відкинули таку можливість, бо деякі деталі вказують саме на італійську чи, скорше, тосканську концепцію будови. На соборі Сієни відчувається особливо вплив Пізи і споріднення з її концепцією плану, бані, опертої на шістьох стовпах, двокольоровість мармуру. І навіть частинно працювали біля собору майстри з Пізи, Джованні і Нікольо Пізано. Перший правдоподібно працював саме над фасадом собору, і йому, як скульпторові, та його помічникам мусіла бути відома французька готика, може з того й виходить деяка подібність в деталях. Але зате її нутро має мало подібності.

Нікольо Пізано вирізьбив для собору проповідницю, яка підходить до цілоти собору своєю композицією і формами, хоч вона ще дуже в клясицистичному стилі. Чотири з порфірних колонок спочивають на левах, а горішню балюстраду оббігає широкий барельєф, для якого Пізано здобув надхнення від римських саркофагів.

Але всю увагу відвідувача абсорбує в соборі щось інше, що приковує очі до землі. Вся підлога вкрита інкрустацією цілих картин з мармуру і графіту. Вони дають понад п'ятдесят різних композицій, над якими працювали найкращі майстри. Вони виконані в кольорах чорному, сірому, цеглясто-червоному і білому. Бічні нави прикрашують Сівілли, приміщені в прямокутниках, тоді як широкий простір по обох боках трансепти займають великі картини: убивання невинних дітей, битва під брамою Вітанії, перемога Зосуї і повішення 5 королів, Мойсей вибиває воду з скелі та інші. Частину їх, прикриту дошками, відслонюють тільки раз на рік, на свято Божої Матері. Але видимі сцени повні реалізму, неприхованого трагізму і жорстокости (убивання невинних дітей). Посередині собору, поблизу входових дверей, замкнений в колі герб Сієни на цеглясто-рожевому тлі, перед зеленим деревом сіра вовчиця годує двох дітей. Навколо емблеми інших міст Тоскани: звірі і птахи на тлі чорного мармуру, обведені білими і цеглястими колами.

Важко покинути собор, не глянувши на постать Івана Христітеля з бронзи (руки Донателло), не без виразу сили в цілій його постаті.

Є ще одне місце при соборі, яке гідне особливої уваги: бібліотека Пікольоміні, в якій збережені незвичайно свіжі фрески Пінтуріччо — омбрійського майстра п'ятнадцятого віку, які являють собою сцени з життя Пікольоміні — майбутнього папи Пія II. Сама зала бібліотеки зберігає ще пергаменові манускрипти імпазантних форм, багато прикрашені мініатюрами і золотом. Фрески Пінтуріччо повні свіжости кольорів і елегантности та величности композиції.

*

Коли глянути з вежі музею при соборі поміж рівними дахами домів, що стулюються навкруг нього густим панцирем, який тут

і там проривають куці зелені, собор лежить немов спокійний велетенський звір, який спочиває. Ніщо не бентежить його тиші. Люди, що ходять біля нього, навіть з невеликої висоти, здаються надто дрібними в порівнянні з його імпазантними формами. Власне вражає те, що він збудований не для людей. Його колишуть сни не сьогоднішні і люди не знаходять доріг, щоб їх розкрити чи збагнути. Люди проходять біля каменю. Вони спостерігають форму і кольори, все те, що вони називають мистецтвом і що в більшій мірі залишається для них історичними фактами.

Увечорі, коли тільки кілька ламп освітлюють радше шпиталь, що навпроти собору, і коли жовтий місяць появляється саме над площею, собор стає нереальним. Блідий камінь набирає сумовитого вигляду, нагадуючи посмертні пам'ятники. Його велич криє в собі щось таємне і недійсне. Форми, що вдень розпливаються у світлі і сліпучій соняшній ясності, стають тепер чіткими і виразистими. Кожна лінія зарисовується на тлі домів і неба. І незбагненна велич тих ліній і форм бентежить. І тоді куди затишнішим здається мені рожевий камінь фльорентійського собору, з якого променює тепло, і весь пейзаж над Фльоренцією запалюється рожевим тремтливим туманом.

Але Сієна більше потонула в сон віків. І тільки тоді, коли частіше проходити її тісними вуличками, що втискаються пласкими дахами домів одна в одну, обіймають одна одну арками, під якими ніколи не появляється сонце, коли збігати спадистими вуличками з горбів, на яких розложилося місто, в яри, якими пливуть сади, і коли в повному світлі заглянути в очі людей, що повертаються, може, з базару, може, з бідних тісних і темних майстерень, тільки тоді можна розуміти Дуччо. Картини з життя Христа поєднують в постатях апостолів людей, які ходять Сієною і досі. Прості відкриті лица людей, які нічого іншого не знають, як труд щоденного дня і подив до Творця. І ще знають вони красу. А її пізнають, коли дивляться на своє місто.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: НОВИЙ ПЕРЕЯСЛАВ

Ця стаття появилася вперше в польському журналі «Kultura», чч. 6 (104) і 7 (105)- 8 (106), Париж, 1956, в перекладі Юзефа Лободовського. Оскільки первісний рукопис затратився, теперішня українська версія відтворена мною на основі польського перекладу.

Стаття постала в 1955 році під свіжим враженням переяславських святкувань. Семирічна відстань надає їй уже, до певної міри, характеру історичного документу. Тому я свідомо нічого не міняв у тексті, хоч деякі мої тодішні твердження перекреслені пізнішими подіями; наприклад, на радянському небозводі померкли зірки Кириченка і Мацкевича. Проте доба в історії Української РСР, що почалася з смертю Сталіна в 1953 році і свій перший символічний вияв знайшла у святкуванні тристаліття Переяславського договору в 1954 році, мабуть, триває до сьогодні. Тому, на мою думку, аналіза, зроблена мною сім років тому, у великій частині зберігає свою стійкість. А втім висновки в цій справі мушу залишити самим читачам.

У мене виникають деякі нові міркування стосовно сучасної радянсько-української політичної дійсності та стану українсько-російських відносин. Цей додатковий матеріал, що вносить корективи й доповнення до «Нового Переяслава», буде зведений в окремій статті.

I. Л.-Р.

ТРИ ТАКТИЧНІ ЕТАПИ

Політика російських більшовиків у відношенні до України відзначається постійністю своїх основних напрямків, при змінливості тактики, що не раз зазнавала крутих поворотів. Темою цієї статті є аналіза останнього, поточного періоду, що почався зі смертю Сталіна. Але щоб підмалювати тло найновіших подій, мусимо сягнути дещо назад, до початків другої світової війни.

Хоч це може здаватися дивним, проте воєнні роки стояли під знаком відносного «лібералізму». Прилучення західноукраїнських земель до СРСР відбувалося під українськими (не російськими!) патріотичними гаслами. Пропагандивна метушня, викликана «визволенням єдинокровних братів з ярма польської шляхти й румунських боярів», несла з собою і на давніх радянських теренах певний відхід від яскраво протиукраїнського курсу, що характеризував політику Кремлю в 1930-их рр. Незабаром після цього прийшла німецько-советська війна. Червона Росія, що зчепилася у смертельному поєдинку з брутальною Німеччиною, прагнула забезпечити собі підтримку українсь-

кого населення, або бодай його політично знеутралізувати. Дякуючи варварсько-жорстокій, колоніальній політиці Німеччини, що в порівнянні з нею навіть більшовизм міг виглядати як менше зло, Москві вдалося в певній мірі досягнути цієї цілі. Велетенський протибільшовицький потенціал України, який за інших обставин, можливо, міг би пережилити терези війни, не знайшов собі належного вияву. Москва, поборюючи безпощадно всі прояви українського «сепаратизму» та українського самостійницького руху спротиву, рівночасно, з притаманною для неї гнучкістю, йшла на тактичні поступки. Радянська пропаганда всіма способами намагалася промовляти до українських патріотичних почувань і традицій. Українській культурі дано дещо більше свободи. Маю тут на увазі працю багатьох письменників і учених, що їх, як київську Академію наук, евакуйовано до Росії, і там вони розгорнули жваву діяльність; ця сторінка української історії з останньої війни ще не дочекалася відповідного досліду. Радянська пропаганда зручно нашептувала населенню, що після війни режим зміниться, що жити стане легше та що українська нація одержить більші, ніж досі, права. З найбільш знаменних політичних заходів того часу доводиться згадати про реформу радянської конституції (утворення міністерств зовнішніх справ і оборони в союзних республіках) та відстоювання Сталіном на Ялтинській конференції окремого представництва для Української РСР, як і для Білоруської РСР, в організації Об'єднаних Націй; це останнє було рівнозначне з визнанням за Україною номінального статусу суверенної держави.

Не трудно догадатися, що ці концесії були подиктовані острахом, щоб війна, бува, не допровадила в якійсь непередбаченій кон'юктурі до актуалізації української справи в міжнародній площині. Ці побоювання виявилися зовсім безпідставними. Третя імперія, що прийшла на Україну з колонізаторськими плянами, свідомо відкидала кожний крок, що міг би її політично зобов'язувати в відношенні до народів на окупованих східних землях. Гітлер пішов шляхом не продовження, а заперечення традицій німецької східної політики часів першої світової війни, коли уряд Вільгельма II підтримував, хоч непослідовно й не без хитань, самостійницькі прямування в Польщі, Литві, Фінляндії, Україні й навіть у далекій Грузії. Щодо західних альянтів, то національні питання в Радянському Союзі, в тому числі й українське, для них політично взагалі не існували. Демократичний Захід по-старому утотожнював СРСР з Росією в дореволюційному значенні слова, а в радянських союзних республіках бачив «національні меншини Росії». Про те, щоб втручатися у «внутрішні справи російського союзника», взагалі не було мови, не зважаючи на те, що розпачлива ситуація, що в ній совети опинилися в 1941 році та їхня тодішня залежність від західньої допомоги, давали для цього знамениту нагоду. Але для такої сміливої, далеко-

сяжної, дійсно творчої демократичної політики бракувало і зрозуміння й хотіння.

Хоч це звучить як парадокс, але з трьох великих таборів, заплутаних у війну, — Німеччина, західні демократії, совети, — найбільше зрозуміння до української справи та її динамічних можливостей виявили, безперечно, ці останні. Тільки дякуючи пасивності інших потуг, що з них жодна не додумалася до того, щоб капіталізувати українську проблему, власне смертельний ворог України дістав змогу вигравати українську карту, здобуваючи цим для себе визначні користі. Маю на увазі зголошення Москвою, від імені Радянської України, правних і моральних титулів до частин колишньої державної території Польщі, Румунії й Чехо-Словаччини, виторгування додаткового голосу в Об'єднаних Націях та здобуття морального престижу «визвольника» України з-під нацистської окупації.

Друга фаза радянської політики охоплює роки від закінчення війни до смерті Сталіна (1945-1953). Цей період характеризує змагання до повної реставрації сталінізму тридцятих років. Наново цупкіше закручують гвинти державної машини, розхитаної війною. Через Україну перевалюється чергова хвиля чисток, наново розгортається русифікаційна кампанія й нагінка проти «буржуазного націоналізму». Офіційне засудження вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну», що його під час війни багато разів передрукували в різних радянських публікаціях, служило, згідно з більшовицькими звичаями, як своєрідний сигнал, що ним партія проголошувала свою генеральну лінію. На ці ж повоєнні роки припадають інтенсивні заходи, спрямовані на знищення українського націоналістичного підпілля й партизанського руху.

Наступний, третій період почався зі смертю Сталіна й триває до сьогодні. Його можна стисло схарактеризувати як черговий поворот до відносного «лібералізму» й до політики поступок. Наша стаття присвячена висвітленню власне цього періоду. З'ясуватимемо явища не так у хронологічному порядку, як радше в їхній логічній пов'язаності. Факти, що їх обговорюватимемо, самі собою загальновідомі. Отже йдеться тут передусім про їхню правильну інтерпретацію, про схоплення сенсу, причин і правдоподібних наслідків нових заходів Кремлю в його українській політиці.

Поминаємо питання, чи й в якій мірі цей тактичний зворот був викликаний внутрішньою боротьбою серед комуністичної верхівки, а зокрема аферою Берії. Якщо прийняти гіпотезу, що закид, який був висунутий проти Берії, ніби у своїй боротьбі за владу він хотів спертися на відосередні тенденції неросійських народів, згідний з правдою — то постає враження, що тут уже назрівали процеси капітальної ваги, які в дальшому розвитку могли б допровадити до радикальної зміни усього розташування політичних сил у советській імперії. Але цей розвиток задушено в зародку. З другого боку, якщо

навіть посталінський «новий курс» у відношенні до України був дійсно започаткований Берією, то його падіння щоправда замкнуло цей курс у звуженому річищі, але його не зліквідувало. Хоч поступки, зроблені Україні, залишаються скромними, проте сам факт заіснування «нового курсу» не підлягає сумніву. Розглядаючи дійсність на тлі ще зовсім свіжих спогадів про недавній сталінський режим, не можемо не бачити ряду зовсім виразних змін.

ПРОЯВИ НОВОГО КУРСУ

За найбільшу новість, у порівнянні з передвоєнними й першими воєнними роками, треба вважати обставину, що керівні посади в Україні опинилися переважно в руках місцевих людей. З преси можна дізнатися про персональний склад республіканського уряду, Центрального Комітету КПУ, Верховної Ради УРСР, а також про прізвиська секретарів обкомів, директорів важливіших підприємств і репрезентативних культурних діячів. На жаль, маємо тільки небагато особистих даних про цих людей, але навіть із звучання їхніх прізвиськ можна судити, що в більшості випадків ідеться про природних українців. Ще напередодні війни росіяни творили 65% в центральних державних і партійних установах УРСР; сьогодні це відношення відвернене: українці становлять 62%, а члени інших національностей, переважно росіяни, — 38%. Ключові позиції секретарів обкомів обсажені українцями на 72%. (Для орієнтації можна додати, що українці творять 75-80% усього населення УРСР).

Новий курс знайшов свій символічний вислів у тому, що після відкликання останнього сталінського сатрапа, Мельнікова, якому закинено «ухил від принципів ленінської національної політики», першим секретарем ЦК КПУ став українець Кириченко. Це перший випадок за все тридцятип'ятилітнє існування Радянської України, що найвище становище в республіці довірено автохтонові.

За останні два роки переведено досить помітну реорганізацію адміністративно-господарської структури СРСР, в напрямі її частинної децентралізації. Ряд міністерств, — такі, як вугільної промисловості, чорної металургії, пошти, вищої освіти, культури, — перемінено із «всесоюзних» на «союзно-республіканські». Не підлягає сумніву, що компетенції української радянської бюрократії поважно збільшилися в господарській та культурній галузях.

Рівночасно зросла й питома вага українського елемента у всесоюзному масштабі. Від 1953 року Кириченко належить до Президії КПКР. Під цю пору у склад всесоюзного уряду входить щонайменше десять колишніх міністрів УРСР, перенесених на працю до центральних установ у Москві. Серед одинадцяти нових маршалів Радянського

Союзу, призначених у квітні 1955 року, є п'ять українців. (Однак це ледве чи випадок, що ніхто з радянських маршалів українського походження не командує на Україні. На чолі чотирьох військових округ, що з них складається УРСР, стоять росіяни. Це, мабуть, свого роду реасекюрація проти тих поступок, що їх українські комуністи одержали в господарсько-адміністративній ділянці). Американська преса нещодавно присвятила багато уваги гостині радянської хліборобської делегації в стейті Айова. Але ці «росіяни», як про них писали, переважно були українцями, починаючи від голови делегації Мацкевича, міністра хліборобства СРСР.

Можна догадуватися, що інтенсивніша участь українців у партійному й державному апараті спричинилася до ослаблення масового протиякранського терору. Не зважаючи на те, що пропагандивні кампанії проти т. зв. «буржуазного націоналізму» не припиняються, не було в останніх роках повторення тих масакр, що ними так трагічно позначилися в історії України 1930-ті роки. Гідне уваги, що різні письменники, учені й інші культурні робітники, що їм ще недавно робили прилюдні закиди в «націоналістичному ухилі», могли викрутитися «самокритикою» й залишилися при житті, а навіть на своїх попередніх становищах. У тридцятих роках такі пресові атаки й доноси служили, як правило, прологом до фізичної ліквідації.

Бачимо теж деякі концесії в області культури, що між ними можна відмітити такі: збільшення ролі української мови у шкільництві, зокрема вищому; подібне явище, мабуть, теж в адміністративній практиці; пожвавлення видавничого руху українською мовою; поширення діяльності Академії Наук УРСР не тільки у природознавчо-технічних, але наново також у суспільно-гуманістичних дисциплінах. Щоправда підручники, призначені для масового вжитку, аж кишать від різних перекручень і фальшивок. Однак попри це відбувається й серйозна дослідча праця. Велике культурне значення мають передруки творів українських класиків, що появляються великими тиражами, а також ростуча, по довшій перерві, кількість перекладів із світових літератур. Свобода наукового досліду й культурної творчості ще все, очевидно, куди менша, ніж 1920-их рр. А чейже й тодішні відносини, в добу НЕП-у й «українізації», що творила апогей радянського лібералізму, далеко відставали від західного розуміння свободи культури. Коли ж говорити про сучасне становище, то на українській культурі тяжить подвійне ярмо: з одного боку, обмеження, що випливають з самої суті диктаторсько-тоталістської системи, а з другого — ті, що обумовлені позицією України як поневоленої нації. Таким чином український літератор і працівник науки не користується навіть тими скромними можливостями, що їх посідає його російський колега. Однак необхідно ствердити, що в порівнянні з тією системою нищівних заходів, що були спрямовані проти української культури у тридцятих і перших повоєнних роках,

наступив зворот до кращого й що сучасна ситуація відносно нормальніша.

У 1954 році, у зв'язку з святкуванням тристаліття Переяславської умови, про яке ще буде мова пізніше, сталася подія, що її доводиться кваліфікувати, як найбільш знаменну доцьогочасну політичну концесію: 19 лютого того року Кримську область, що досі входила до складу Російської РФСР, прилучено до Української РСР.

Геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка. Україна має також історичні й етнічні права до цієї території, що її розвиток від найдавніших часів проходив у тісному зв'язку з життям українських земель та що серед її строкатого населення українці творили поруч з татарами, автохтонне ядро. Різні українські політичні сили від консервативного уряду гетьмана Скоропадського в 1918 році до харківських «націонал-комуністів» двадцятих років, робили заходи у справі приєднання Криму до України. Хоч українці були в Криму тільки меншиною, проте його політичне значення для України більше, ніж деяких теренів, що мають, або мали в недавньому минулому, безспірно український етнічний характер. Наприклад, можемо собі без труду уявити існування самостійної української держави без західних окраїн, — Пряшівщини, Лемківщини, Посяння, Холмщини. Зате українська державність немислима без Криму. Якщо прийняти до уваги панівне стратегічне положення Севастополя в північній смузі чорноморського басейну, то ясно, що Крим у чужих руках — це дуло пістоля, приложене до скроні України.

Якими мотивами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відірвання в російсько-українських стосунках, зважила на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення. Треба вважати, що українська громадськість сприйняла прилучення Криму з сатисфакцією, як задоволення давнього і справедливого українського політичного постулату. А Москва по суті теж нічого не втратила, бо чейже ціла Україна й так перебуває під її владою. Однак, певна річ, сучасна приналежність Криму до УРСР улегшуватиме в майбутньому розв'язку кримської проблеми по лінії українських інтересів, коли б це питання, що сьогодні є внутрішньою справою Радянського Союзу, мало котрогось дня виринути на міжнародньому форумі.

Але є підстави думати, що Москва мала при цьому кроці ще іншу, укриту ціль: вона хоче обтяжити Україну моральною й політичною співвідповідальністю за злочин народовбивства, виконаний над кримськими татарами. Тому необхідно на цьому місці втрутити кілька зауваг про справу українсько-татарських стосунків. Малий татарський народ (який у 1939 році нараховував біля 200 000 душ, що творили тоді одну п'яту населення півострова) надто кволий і малочисельний, щоб бути спроможним до створення власної держави. Протиукраїнські настанови татарів під час революції тільки спричинилися до того, щоб віддавати Крим у руки то білогвардійців, то більшовиків, перетворюючи його на базу російської агресії проти України. Україна ніяк не могла б погодитися з тим, щоб така ситуація повторилася в майбутньому. Не менше несприйнятні для України пляни деяких татарських патріотів, які мріяли про те, щоб над Кримом установити протекторат Туреччини. З української точки погляду такі пляни належить розглядати як небажані спроби каламування українсько-турецьких відносин, які поза цим мають всі шанси на те, щоб бути якнайкращими. Але законні українські інтереси в Криму ніяк не стоять у суперечності з життєвими правами татарського народу. Природна розв'язка тут — автономія Криму у складі української державности. Саме так, до речі, українська політична думка завжди підходила до цієї проблеми.

Українці, що їм самим довелось стільки витерпіти з рук російських більшовиків, ніяк не можуть схвалювати злочин, заповіданий Москвою над татарським народом, що його виселено з вітчизни. Зайво витрачати час на докази, що цей акт народовбивства стався без ніякої, прямої чи посередньої, української співучасті. Проте факт прилучення Криму до Української РСР створює для української громадськості моральні зобов'язання супроти татарів. Майбутня самостійна Україна повинна гарантувати татарським виселенцям право повороту до вітчизни, нарівні з виселеними українцями, та повинна від Росії вимагати відповідного відшкодування для покриття татарів *).

*) Такою, принаймні, повинна бути в цій справі принципова постава української еміграції. Речники української самостійницької ідеї мусять дбати про те, щоб оберігати себе навіть від тіні закиду, що українські визвольні прямуювання йдуть врозріз з правами інших народів. Інше діло, що справа повороту кримських татарів ледве чи колинебудь ще набере практичного значення. Татарські виселенці опинилися переважно в Туркестані, серед населення близького їм мовою й культурою, що повна асиміляція з ним не представляє для них ніякої трудности. Можна сумніватися, чи татари, або їхні нащадки, прагнули б повернутися на Крим, навіть коли б на це дозволяли обставини; у Криму вони могли б бути тільки меншиною або ізольованим етнічним острівцем серед слов'янського моря. (Примітка 1962 року).

Область, що в ній зміни в радянській політиці супроти України найбільше кидаються в вічі, є царина ідеології і пропаганди. Сталінізм проголошував, що Росія є «старшим братом» усіх народів СРСР, а в першу чергу України. Цей мотив тепер дещо приглушено. Радше говорять про співпрацю «двох рівноправних, братніх народів». Сакраментальна формула про «великий російський народ» знайшла несподіване доповнення у фразі, що її доводилося чути в останніх часах, про «великий український народ». У відношенні до інших націй СРСР цього епітету не вживають. Отже, виходить, в Радянському Союзі вже об'явилися два, а не тільки, як раніше, один, «великі народи»! Щобільше, офіційна пропаганда раз-у-раз повторює й наголошує, що Україна є суверенна, що УРСР є «незалежною, воз'єднаною державою»; тільки при цьому не забувають за кожним разом додати, що Україна завдячує своє щастя виключно «братерській дружбі й безкорисній допомозі» Росії.

В останні часи можна було спостерігати на ряді прикладів, як комуністична політика схильна, в певних ситуаціях, увипуклювати характер Української РСР як окремої, в міжнародно-правному значенні слова, держави. (Пригадаймо, що УРСР вже давніше, у 1947 році, підписала Паризькі мирові договори з колишніми німецькими «сателітами», а в 1948 — Дунайську конвенцію; через прилучення південної Басарабії Україна стала наддунайською країною). Українська радянська преса приносить подрібні звідомлення про діяльність делегації УРСР в Об'єднаних Націях. Гідне уваги, що ця делегація спеціалізується в виступах по колоніальних питаннях. Прем'єр Української РСР Кальченко входив у склад загальнорадянської делегації на східноєвропейську конференцію безпеки, що відбулася в Варшаві у грудні 1954 року. Мета цього була, мабуть, продемонструвати, що Україна, хоч складова частина Радянського Союзу, разом з цим, у певному розумінні, є окремим членом бльоку комуністичних країн. У вересні 1954 року Українська РСР заключила договір про культурну співпрацю з Польщею. Українські культурні ансамблі гастролюють від Берліну до Пекіну.

Політичне значення всього цього, звичайно, невелике. Це скорше морально-престижеві, ніж реально-політичні поступки. Проте доводиться сказати, що комуністична влада явно намагається від деякого часу вийти назустріч пробудженій українській національній гордості. Знаючи, з якою дбайливістю більшовицькі можновладці повсякчасно монтують ідеологічні лаштунки, що ними вони обставляють свою реальну, силову політику, приходимо до висновку, що йдеться тут про вельми знаменні явища, що вимагають докладного досліду.

ПЕРЕЯСЛАВ В ІСТОРІЇ Й МІТОЛОГІЇ

Висловом нової лінії було урочисте відзначення тристаліття Переяславської умови. Святкування тривали безперервно всю першу половину 1954 року, творячи безперечно одне з найбільших пропагандивних видовищ в історії Радянського Союзу. Військові паради, урочисті сесії в усіх установах, від Верховної Ради до сільради, бенкети, промови, злива орденів, спеціальні «тези», проголошені ЦК КПРС, — все це вимовно свідчить про те, яку вагу комуністична влада прив'язувала до Переяславських роковин. Коли б нам пощастило розкусити справжній сенс цього прославлення «Переяслава» — це дало б нам ключ до правильного розуміння основних настанов сучасної радянської політики супроти України.

Видатний історик козащини, Вячеслав Липинський у своїй монографії «Україна на переломі», присвяченій останнім рокам гетьманування Богдана Хмельницького, стверджує, що, говорячи про Переяславський договір, мусимо відрізнити історичний факт від мітів, що згодом наростили довкола нього.

Переяслав був тільки одним з епізодів, хоч, очевидно, важливим, у дипломатичній грі великого гетьмана й не відрізнявся засадничо від інших, раніших і пізніших, козацьких трактатів з Польщею, Туреччиною, або навіть Швецією. У всякому випадку, про «возз'єднання України з Московським царством в 1654 році не може бути мови, бо й після Переяслава Україна виступає як окрема, фактично незалежна держава, з власною військовою й закордонною політикою, що в багатьох точках зовсім не покривалася з інтересами Москви. У своїх внутрішніх справах Україна була зовсім самостійна, а спроби московського втручання гетьман Хмельницький ліквідував у зарідку. Отже не ідеал російсько-українського єднання, але українська державна рація присвічувала Хмельницькому й його співробітникам, що в їхніх очах Переяславська умова була тільки минулим альянсом. Стверджуючи кон'юнктурний характер Переяслава, ми зовсім не порушуємо на цьому місці питання, чи цей крок відповідав тогочасним об'єктивним інтересам України, чи, навпаки, це була трагічна помилка.

В модерній українській історіографії панує думка, що в першу чергу польська політика штовхнула козащину в обійми Москви. Шляхетська Польща, явно не спроможна утримати козацьку Україну у своїх руках, рівночасно не погоджувалася на її емансипацію та накидала зтяжну й руйнівну війну, що перешкоджала консолідації молодій державності. Коли ж у 1653 році постала загроза польсько-татарського союзу, спрямованого проти України, гетьман мусів шукати радикального виходу з небезпечної ситуації. Щоб забезпечити себе проти московських гегемоніяльних забаганок, Хмельницький, приймаючи московський протекторат, реасекурував себе

затісненням співпраці з блоком протестантських держав (Семигород, Пруссія, Швеція), а рівночасно пробував безпосередньо домовитися з Отоманською Портою, понад головою її кримського васала.

Якщо Переяслав став згодом вихідною точкою для поневолення України, то тому, що передчасна смерть Богдана Хмельницького стала на перешкоді до здійснення його ширших плянів. Як слушно стверджує Георгій Вернадський у своїй монографії про Хмельницького, коли б Україна зуміла зберегти свою територіальну єдність (себто коли б не прийшло до відділення Лівобережжя і Правобережжя) та коли б, згідно з намірами Хмельницького, козацька влада була поширена і на решту «руських земель» Польщі, — тоді дальші українсько-московські стосунки уклалися б зовсім інакше. Це були б стосунки між двома рівнорядними партнерами, — й то незалежно від того, чи вони були б дружні, чи ворожі.

Отже не за самої Хмельниччини, але значно пізніше, вже на руїнах козацької державности, виросла в XVIII і XIX століттях «Переяславська легенда». В першій фазі, себто коли в XVIII столітті ще продовжувала існувати Гетьманщина з обмеженою автономією, панівною концепцією козацької старшинської верстви був погляд, що Переяславською умовою між Україною й родом Романових устанавлено відношення, що близькі до династичної унії, або васалітету; ця концепція стверджувала залежність України від всеросійського престолу, при рівночасній окремішності України-Малоросії від Московщини-Великоросії. Зате згідно з другою версією «Переяславської легенди», що здобула поширення в XIX столітті, «малоросійський народ» під проводом Богдана Хмельницького просто прилучився до російської держави.

Ці міти про Переяслав, хоч далекі від історичної правди, відігравали важливу роль в політичній ідеології Росії т. зв. «петербурзького періоду»: вони легітимували приналежність України до імперії й допомагали маскувати факт завоювання й поневолення. Не менше значення мала Переяславська легенда і для тієї частини українського суспільства, що стала на шлях активної співпраці з імперією, себто для русифікованих і подворянщених нащадків козацької старшини. Легенда про те, що їхні предки буцімто добровільно приступили під «високу руку православного царя», дозволяла їм почувати себе в імперії не на положенні поневоленої нації, але як відлам всеросійської провідної верстви та вірою-правдою служити монархові.

ЕВОЛЮЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Пізнання функції, що її Переяславська легенда відігравала в духовому господарстві царської Росії, допоможе нам правильно визначити причини, чому сучасна більшовицька Росія рішилася від-

гребати «Переяслав». Але заки відповісти на це питання, ми мусимо насамперед обговорити ще деякі моменти в ідейній еволюції радянської системи, у площині розвитку російсько-українських стосунків.

Яким способом була радянська влада встановлена в Україні? Вона була насильно накинена Україні ззовні, з Московщини; однак — і це дуже важливе — це сталося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Нонаднаціональна ідея світової революції служила ідейним прикриттям для російської інтервенції. Советський режим мав в Україні всі ознаки чужинецької окупації, що її супроводжали грабіжницькі реквізиції, розгром українського освітньо-культурного життя та обсадження державного апарату чужими елементами, що або наплили з Московщини, або склалися з місцевих росіян і русифікованих жидів.

Проте Ленін з подивугідною інтуїцією стравжнього державного мужа відчував, що немасковані прояви російського великодержавного шовінізму небезпечні для системи, бо вони скріпляють відосередні тенденції серед визволених у 1917 році з-під царського ярма неросійських народів. Тому Ленін від початку обстоював тезу, що єдність радянської імперської організації можна буде зберегти тільки в понаднаціональній, універсалістичній формі. Труднощі й неуспіхи, що їх більшовики зустрічали на неросійських «окраїнах», а зокрема розвал другого радянського окупаційного режиму в Україні (весна й літо 1919), в наслідок масових селянських повстань і бойкоту української інтелігенції, ще більше утвердили Леніна в цій поставі й переконали його в необхідності поступок, які притупили б національне вістря конфлікту. Ленін послідовно дотримувався цієї лінії, переборюючи сильні суперечні тенденції в лоні власної партії. Обставина, що йому при цьому сприяла, була та, що хоч більшовизм виростав із своєрідних російських національних традицій і скоро злився з перефарбованим на червоний колір старим московським месіанізмом, але гасла, що під ними він виступав, і цілі, що до них він прямував, не обмежувалися границями Росії (етнічними, або навіть політичними, імперськими), але були універсальні, на подобу якоїсь войовничої релігії або, вживаючи влучного окреслення Жюля Моннеро, новітнього «матеріалістичного ісламу».

Ленін змагав до того, щоб ізолювати антибільшовицький потенціал української нації. Москві пощастило, бо їй назустріч пішла політика Заходу щодо українського питання. Держави Антанти знехтували Україну, а зате озброювали білогвардійців Денікіна. Така настанова Заходу сприяла тому, що серед частини українського громадянства росли настрої, які в Советській Росії готові були бачити «менше зло». Не треба теж забувати, що Україна переживала тоді не тільки великий національний підйом, але також, за винятком Галичини, внутрішню соціяльну революцію, яка, щоправда, ніяк не

виливалася у правовірні більшовицькі форми, але все таки відкривала пригоже поле для розкладової пропаганди та утруднювала консолідацію самостійної демократичної державности.

До яких вислідів довела революція? Москві пощастило врятувати щонайважливіше: єдність політичного керівництва на землях кол. царської Росії, якщо не рахувати Польщі, Фінляндії й балтицьких республік. Збереження контролю над Україною дозволило Москві затримати рангу великої європейської потуги та забезпечувало за нею вихідні позиції для майбутньої агресії проти західних сусідів. Проте неправильно була б думка, немов би для України революція скінчилася повною поразкою. Революція відродила Україну як націю, і власне тому, що більшовики — у протилежність до західних держав — були готові рахуватися з цим фактом, вони досягнули перемогу — ціною певного компромісу. Зі здобутків революції Україна зберегла наступні: існування номінально суверенної держави, під фірмою УРСР; право — в певному часі дійсно дуже широке — на розвиток власної національної культури; визнання червоною Москвою принципу рівноярності народів кол. царської імперії, що знайшло свій формальний вираз у прийнятті нової, понаднаціональної назви, «Союз радянських соціалістичних республік». На цій політичній платформі й користаючи з того, що НЕП спричинився до загального заспокоєння відносин і відновив деякий господарський добробут, Україна пережила у двадцятих роках короткий, але надзвичайно буйний і плідний період культурного відродження та розбудови в майже всіх ділянках національного життя.

Духову й політичну координацію між РСФСР та УРСР забезпечувала в той час міжнародна пролетарсько-революційна ідеологія. Москва декларативно відрікалася «великодержавного шовінізму», успадкованого від царизму, та на словах заявляла про свою вірність гаслам рівноправности всіх народів і солідарности пролетаріату у світовому масштабі. Знов же українські комуністи намагалися демонструвати, що вони вміють бути рівночасно й відданими марксистами-революціонерами, й вірними синами своєї вітчизни. Є підстави, щоб твердити, що власне харківські урядові кола були особливо схильні підтримувати інтернаціонально-революційні аспекти радянського режиму. За цим, мабуть, ховалися тихі надії, що перекинення революції до Середньої Європи скріпило б Українську РСР, через прилучення західноукраїнських земель, а сподівана перемога комунізму в Німеччині покінчила б з гегемоніяльною перевагою Росії у гроні соціалістичних республік.

Одним з найбільш характеристичних суспільно-психологічних процесів у СРСР, що його початки були помітні вже за доби НЕП-у та що повністю дозрів за Сталіна, було повільне й неухильно прогресуюче відмирання, «вивітрювання» патосу революційної віри, яка первісно творила джерело стихійної духової сили більшовизму. Уто-

пія світової пролетарської революції, що за неї в роки громадянської війни тисячі фанатиків готові були йти в огонь і воду, тратила свій гіпнотичний магнетизм і перетворювалася в заяложений трафарет. Щодо України, то тут усе «радянство» двадцятих років було тільки тонкою плівкою на поверхні розбурханого національного життя: в одних воно було свідомою мімікрією, а в інших несвідомим самообманом. Знов же в Росії більшовизм зовсім органічно й законно переростав у своєрідний «червоний фашизм».

На Заході не бракувало спостерігачів, які, приймаючи власні бажання за дійсність, очікували ступневої демократизації радянського режиму. Насправді ж еволюція Росії йшла у протилежному напрямі: до розбудови всеохопного советського тоталітаризму та до кристалізації замкненої ієрархічно-бюрократично-поліційної системи, яка, до речі, зовсім відповідала традиціям російської державности, як у старомосковській, так і петербурзькій епохах. Очевидячки, при цьому не було мови про формальний відхід від марксо-ленінського корану, а Сталін навіть любувався в ролі захисника ортодоксії. Це зовсім зрозуміле. Чейже російсько-советська імперія знаходила в революційній ідеології незрівняний інструмент зовнішньої політики та необмеженої експансії; марксистський інтернаціоналізм тут непомітно переростав в ідею світового панування Москви. Але це ще не все. Всяка влада мусить шукати виправдання свого існування в якійсь надрядному духовому принципі. Інтереси російської бюрократії, скупченої довкола советського режиму, вимагають консервування ідеології, яка освячує існуючий лад та виправдує всі доконані злочини і страхоття, як буцімто необхідні жертви для досягнення «великої мети».

Під присохлою маскою інтернаціонально-революційної доктрини з кожним роком щораз чіткіше виступали риси обличчя російського великодержавного шовінізму та месіяністичного імперіялізму. Друга світова війна склала яскраві докази банкрутства революційного марксизму, а рівночасно реальної потужности російського націоналізму. Бо коли прийшло до справжньої проби на життя й на смерть, советські вожді знали, до яких гасел їм треба відгукнутися. Війна, а ще більше її переможне закінчення, доправили до вибуху вакханалії російського шовінізму. Давніше, зокрема ж ще за провідництва Леніна, режим, — хоч він у дійсності завжди спирався на російські державні традиції та на месіяністичні забаванки російського народу, — дбав про те, щоб тримати у карбах та маскувати зовнішні прояви російського шовінізму. Але у зв'язку з війною, коли треба було мобілізувати емоціональну енергію російських мас, найбільш крайні й безсоромні вияви російської національної мегаломанії дістали офіційну підтримку й благословення.

Однак цей безумовний поворот системи в бік російського націоналізму ніс з собою і деякі небажані наслідки: він не міг не відштов-

хувати неросійських народів. Те, що згідно з ленінською концепцією мало об'єднувати всі народи СРСР, а саме — міжнародно-революційний принцип, опинилося за бортом. Нова догма про провідницьке покликання «великого російського народу» вдарила бумерангом в ідею національної рівноправності, розбиваючи рештки ілюзій, якщо такі ще в когось були.

Ленін напевно мав рацію в одному: націоналізм завжди провокує інші націоналізми. Явне утотоження радянської системи з інтересами російського націоналізму стимулювало протирадянські та протиросійські відрухи серед неросійського населення СРСР. Якщо йдеться про менші національності, то Москва могла розраховувати на те, що їх завжди буде можна утримати в карбах силою. Але що робити з Україною, другою по величині нацією Радянського Союзу? Коли б українці залишилися у стані тривалого гострого незадоволення, то це могло б, на довшу мету, показатися дуже небезпечним для самої системи.

НЕВДАЧА СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином, обезголовивши націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців. Однак було б помилкою бачити в Україні тільки пасивну жертву сталінського садизму. Велика протиукраїнська кампанія, започаткована Сталіном, мала, з точки погляду інтересів системи, свій політичний глузд. Діло в тому, що швидкий і могутній підйом українства у 1920-их рр. підкопував гегемонію Москви, що її далі збереження ставало під виразним знаком запиту. Ленінська платформа тут уже явно не вистачала. Загрозу, що виникала для московського панування, можна було зліквідувати тільки новими, гострішими засобами. Масовий спротив українського селянства колективізації загрожував зірванням амбітних господарських плянів Сталіна. Звідси особистий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла в наслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту

двох формацій: старшої, національно-демократичної, що займала провідне становище в українській революції 1917-1920 рр., та молодшої, що вже виросла в радянських умовах. Четверть століття сталінського панування назавжди залишиться в українській історії однією з найчорніших сторінок, нарівні з монгольською навалюю в XIII столітті.

Але Сталін не добився остаточної перемоги у своїй боротьбі з Україною. «Паровий валець» терору не зрівняв української нації з землею і не покінчив з українською проблемою, як джерелом найбільших труднощів для більшовицької влади. Доказом цього є пороблені тепер, після смерти Сталіна, поступки. Коли б Україна вже була зламана й не являла собою ніякого силового чинника, комуністичні можновладці, очевидно, не мали б ніяких підстав, щоб іти на якінебудь поступки. Сучасний відворот на більш «ліберальні» позиції треба розуміти як мовчазне визнання, що політика Сталіна стосовно України зазнала невдачі.

Український потенціал проявився з непередбаченою силою вже під час другої світової війни. При дуже некорисній міжнародній кон'юктурі та без ніякої сторонньої допомоги, український самостійницький рух опору дався взнаки двом найбільшим мілітарним потугам тогочасної Європи. Постава українського народу вирішально спричинилася насамперед до блискучих успіхів німецької зброї в 1941, а згодом до заломання німецького східного фронту в 1943-44 році. Те, що в Україні після закінчення війни продовжувався організований партизанський рух та самостійницьке підпілля, що з ними впродовж кількох років не міг собі дати ради позірно всемогутній державний апарат, — творить зовсім нове, нечуване явище в історії СРСР.

Хоч українські землі тяжко потерпіли від війни та від нацистського й комуністичного терору, проте не підлягає сумніву, що релятивна сила України у відношенні до Росії значно зросла, в порівнянні з станом з-перед 1939 року. Частина української національної енергії, яка до війни, — внаслідок поділу української території поміж чотирма займанцями, — була заангажована в оборону місцевих інтересів під польським, румунським, або чеським пануванням, тепер опинилася на спільних терезах разом з осередньо-східними землями в українсько-російській рівновазі сил. Територіальна консолідація в межах УРСР спричинилася до прискіреної кристалізації об'єднаної, модерної української нації.

Якщо, з одного боку, затираються тепер старі обласні особливості західньоукраїнських земель (в першу чергу Галичини, але також західньої Волині, Закарпаття, північної Буковини та українських частин Басарабії), то, з другого боку, теж давня Радянська Україна виглядає сьогодні інакше, ніж перед 1939 роком. Могутній політичний динамізм західніх українців, вихованих в європейських

громадських і культурних традиціях (згадати б тільки про вплив католицької церкви та австрійського конституціоналізму!), знайшов глибокий відгомін серед східноукраїнських мас. Їхня національна свідомість загострилася і психологічні різниці у відношенні до росіян поглибилися. Більше, ніж колинебудь у минулому, Україна й Росія протистоять одна одній не тільки як два етнічні розгалуження східного слов'янства, але також як дві політично здиференційовані сили.

До відносної поправки становища України спричинилося і поширення російсько-советської гегемонії на країни Середньо-Східньої Європи. Україна радше виграла, ніж утратила на тому, що збільшилася кількість її товаришів недолі, — себто потенціяльних союзників. Москва тепер примушена оберегати своє панування над недавно підкореними народами, — і через те має менше можливості гнітити Україну. У країнах т. зв. «народних демократій» широкі кола громадськості цікавляться відносинами в Україні, яка для них являє собою щось на подобу «показової вітрини» радянської національної політики. Посилення масового терору та русифікаційних заходів в Україні могло б викликати паніку серед нових васалів Москви; можна сумніватися, чи такі реакції були б для Москви сьогодні бажані. Отже стверджуємо, що політичне положення України, в порівнянні з передвоєнною добою, дещо покращало, знов же положення держав Середньо-Східньої Європи, що давніше користувалися справжньою самостійністю, значно погіршилося. Таким чином скоротилася відстань між Українською РСР та «державами-сателітами». Знов же це наближення статусу України до країн Середньо-Східньої Європи привело до деякого пересунення в рівновазі сил між Росією й Україною, на користь останньої.

Після смерті Сталіна прийшов час на загальну ревізію радянської політики, — очевидно, не її цілей, але зате її тактичних метод. У зв'язку з цим нові кремлівські володарі, мабуть, рішили, що треба й політику щодо України пристосувати до сучасного реального укладу силових чинників. Українське громадянство має право вважати, що всі поступки, що були йому зроблені в останньому часі, це не московська ласка, але його власні осяги, здобуті ним «з позиції сили».

СУТЬ «НОВОГО ПЕРЕЯСЛАВА»

На підставі того, що було сказано досі, можемо тепер спробувати визначити суть сучасної радянської політики відносно України, що вибрала «Переяслав» за свій символ.

Ідеться тут про закrojений на велику скалю експеримент примирити українську націю з російсько-советською імперською систе-

мою. «Переяславська» пропаганда звернена до всього населення України, але в першу чергу до української інтелігенції й бюрократії, що без їх співучасті тяжко правити вже не тільки самою Українською РСР, але й усією червоною імперією.

На перший погляд це подобає на поворот до концепції Леніна, яка чейже теж прямувала до своєрідного компромісу між московським центром і «національними окраїнами». Недаремно радянська преса в останніх часах знову голосно заговорила про «безсмертні ленінські принципи» в області національної політики. Але в дійсності це тільки порожні фрази. Подібності між ленінським та сучасним, посталінським періодами поверховні. Бо клясово-пролетарський, революційно-інтернаціоналістичний фундамент, що на ньому хотів будувати Ленін, щез майже безслідно. Москва сьогодні посилається не так на соціальні інтереси українського пролетаріату, але радше до українського патріотизму й національних традицій. «Переяславська ідеологія» має, на свій лад, явно націоналістичний характер. Тільки що це дуже специфічно спрепарована версія українського націоналізму, звернена своїм вістрям проти Заходу, тоді коли протимосковське вістря зовсім притушене. Символом так зрозумілого українського патріотизму можна вважати гоголівського Тараса Бульбу, козацького отамана, що по-геройськи б'ється проти турків і поляків та що гине зі словами про «білого царя» на устах. Вже сам факт існування цієї постаті в літературній традиції свідчить про те, що така версія українського патріотизму має певний ґрунт в українській історії. Очевидно, не в автентичній історії XVII століття, що творить уявне тло повісти; автентичне українське XVII століття — це доба Сагайдачного, що ходив походом на Москву, це доба Виговського, Дорошенка, Мазепи, що змагали до того, щоб унезалежнити державу Війська запорозького від московської гегемонії. Зате знаходимо корені цієї концепції в XIX столітті, коли жив Микола Гоголь, цей типовий представник українського дворянства, яке, зберігаючи любов до рідної землі, льокальний патріотизм та зв'язок з традиціями Гетьманщини, все ж прийняло імперську політичну ідеологію та стало на службу царизмові. Кремлівські вожді правдоподібно міркують собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці українське дворянство, то чому не мало б удатися приєднання, на цій же «переяславській» ідеологічній платформі, сучасної радянської української інтелігенції? Ось симптоматичне явище: коли російська більшовицька верхівка пробує сьогодні звертатися до українського громадянства, вона застосовує не соціально-революційні, але, на свій лад, національні гасла.

Однак між царською та советською версіями «переяславської концепції» надibuємо одну важливу різницю. Царський уряд обстоював тезу про «єдність російського народу», а в великоросах та малоросах хотів бачити тільки племінні різновиди однієї нації. Со-

годні така постановка справи вже неможлива. Україна стала нацією, — і цього вже не дасться відробити. Тому, замість про «єдність російського народу», Москва тепер говорить про «споконвічну дружбу двох братерських народів». В українській історичній традиції уви-пуклюють усі ті моменти, що наближають її до Московщини-Росії, а зате старанно замовчують і затирають усе те, що її від неї віддалює. Україну визнано за націю, ба в теорії навіть за самостійну державу, — але під тією передумовою, що вона мусить назавжди залишитися в нерозривному зв'язку з Росією. У світлі історичних аналогій сучасний стан українсько-російських відносин нагадує, мабуть, скорше XVIII ніж XIX століття. Бо в XVIII столітті існувала ще автономна козацька державність, Гетьманщина, що творила окрему адміністративну одиницю та зберігала свою правну особовість. Проте Гетьманщина, після невдалого виступу Мазепи, вже не провадила власної зовнішньої політики, а й у внутрішніх справах останнє слово залишалося за царськими резидентами. Рівночасно люди українського походження щораз ширшою хвилею мандрували на службу до Петербургу.

Сьогодні Москва знову прагне перевишколити Україну на молодшого спільника в рамках всеімперської організації. Пороблені концесії мають на цілі заспокоїти, до певної міри, українські патріотичні почування й амбіції. А разом з цим українським комуністам розкривають привабливі перспективи спільного з росіянами використання можливостей «великопростірности» для службової кар'єри та господарської наживи. Але передумова всього цього — абсолютна єдність політичного керівництва під командою Москви.

УКРАЇНСЬКІ РЕАКЦІЇ

Як українське підрадянське громадянство zareагувало на новий «перейславський» курс? Власне на це питання буде, мабуть, найтрудніше відповісти. Про наміри більшовицьких вождів можемо судити на підставі їхніх діл, — і то незалежно від офіційних заяв, що часто служать тільки маскувальним цілям. Зате громадська опінія не має на Радянщині тих засобів вільного вияву, що існують на Заході: преса, громадські об'єднання, вільні вибори. Підсоветському населенню затулено рот, — з чого сторонні обсерватори часто роблять помилковий висновок, що воно зовсім не має власної думки. Наприклад, в Америці появилися деякі наукові досліді, присвячені питанню т. зв. «публічної опінії» в СРСР. Але коли докладніше приглянутися до цих праць, ми бачимо, що їхній зміст не відповідає заголовкові, бо насправді вони займаються організацією й методами офіційної радянської пропаганди. Питання про те, з якою реакцією

офіційна пропаганда зустрічається серед населення, — а тільки це останнє можна б уважати за «публічну опінію» в точному значенні слова, — взагалі залишається незаторкненим.

Не легко сказати, чого, власне, хоче громадянство, якому доводиться жити під комуністичним пануванням. Проте на підставі нашого знання української ментальності, української й російської історії та наших інформацій про сучасну радянську дійсність — ми заризикуюмо деякі гіпотези щодо того, як виглядають українські реакції на «Новий Переяслав».

Життя під радянською владою таке тяжке, що люди не можуть не радіти кожною полегшою. Оскільки новий курс означає послаблення терору та деяку поправу в матеріяльних умовах побуту, — українці напевно привітали його з задоволенням.

Але як стоїть справа з політичними аспектами? Чи «переяславська концепція» промовила українському суспільству до переконання? Населення України, навчене гіркими досвідами останнього покоління, інстинктивно не довіряє ніякій пропаганді. В 1917 році Україна була аж надто податлива на пропаганду, її можна було тоді легко розгойдувати й підіймати на ноги суґестивними гаслами. Але громадськість, виставлена цілими роками під барабанний вогонь советської пропаганди, стала нарешті на неї, як і на всяку іншу словесну пропаганду, відпорна. Сьогодні українці, мабуть, менше звертають уваги на слова й обіцянки, а більше на факти. Холодний, недовірливий реалізм прийшов на місце колишнього романтизму, а скептично настроєне населення залюбки інтерпретує урядові лозунги у протилежному сенсі.

Порівнюючи гучні фрази про «самостійну українську соціалістичну державу» з дійсністю, українці хіба не можуть не бачити повної розбіжності між словами й фактами. Бо всі поступки, що їх останніми часами зроблено Україні, знаходять кінець-кінцем свою непродуктивну межу в тому, що монополія політичної влади збережена за Москвою. Згадані поступки мають переважно суто престижево-символічний характер, — а після гіркої науки минулих десятиліть українці ледве чи дадуть себе впіймати на цей гачок.

Дружні, рівноправні нації не потребують боятися згадувати про конфлікти, що розділяли їх у минулому. Пам'ять про Жанну д'Арк не обтяжує сучасних французько-англійських стосунків, подібно як англо-американській приязні не шкодять спогади про антибритійську революцію колишніх Північно-американських колоній. На протязі багатовікових українсько-російських відносин не бракувало моментів культурної й політичної співпраці, хоч, очевидно, не менше, якщо не більше, було зударів і конфліктів. Наполегливі зусилля, щоб викреслити з історії або оплюгавити все, що має будь-яке відношення

до цих давніх конфліктів, явно свідчать про страх і нечисте сумління червоної Москви. А реакції, що їх такий офіційний курс зустрічає серед населення, мабуть, зовсім протилежні до сподіваних. В палаці «російсько-української дружби» в усіх закутках страшать примари: Виговського, Дорошенка, Мазепи, Петлюри, Грушевського, Хвильового і стільки-стільки інших. Їхні імена завзято промовчують або згадують тільки у супроводі відповідних ритуальних прокльонів; але власне тому ці примари стоять у кожного перед очима.

Справа зовсім не обмежується сферою «високих ідей» та далеких історичних ремінісценцій. Мало сьогодні в Україні сімейств, що свого часу не втратили когось із своїх рідних або не потерпіли в якийсь спосіб в наслідок режимових походів проти «буржуазного націоналізму» та «націоналістичного ухилу». Для мільйонів їхня національна свідомість — і то саме з протиросійським і протирадянським вістрям — пов'язана з болючими досвідами й переживаннями, їхніми власними й їхніх найближчих. Такі речі можна заховати глибоко на дні серця, але вони легко не забуваються. В духовості збірноти вони творять сильну підземну течію, яка, хоч сьогодні загнана вглиб, при першій сприятливій нагоді знову може вибухнути наверх. Український народ ніколи не забуде Москві штурмового голоду 1933 року, ані «ежовщини». Події цих трагічних років спричинили в українській психіці «травму» у відношенні не тільки до комуністичної системи, але також до російської державности, а навіть до російського народу. Такої стихійної ворожнечі напевне не було ще в 1917 році. Українсько-російські відносини в половині ХХ століття психологічно подібні до українсько-польських у половині ХVІІ століття, напередодні Хмельниччини.

Стосовно самого поняття «Переяслав», то цей символ має для українців мало привабливі асоціації. Немов на глум, великий національний поет Шевченко, якого вся Україна шанує як свого пророка, а його «Кобзаря» можна знайти дослівно в кожній хаті, часто згадує про Переяславську угоду й раз-у-раз проклинає її, як причину поневолення і всіх нещасть українського народу. Напевно не один українець, повернувшись додому з парадних святкувань «славного тристоліття», розгортав «Кобзаря» й мовчки показував синові відповідні місця... Не треба бути ясновидцем, щоб відповісти, хто залящиться володарем українських душ: Хрущов чи Шевченко.

Позитивний бік сучасного «переяславського курсу» в тому, що він дає українським патріотам в СРСР дещо сприятливіші можливості для творчої праці. Вони дбають, щоб використати цю нагоду для того, щоб загоїти рани попереднього двадцятип'ятиліття та скріпити український потенціал супроти Москви. Насовується цікава аналогія з ХVІІІ століттям, коли козацькі політики помазепинської доби інтерпретували Переяславську умову як своєрідний конститу-

ційний акт, що нормував відношення Гетьманщини до російського царизму, та на цій платформі відстоювали вітчизняні «права й вольності». Подібна глуха й завзята боротьба за елементарні права нації точиться в Україні й сьогодні. Очевидно, тяжко передбачити, чим ця боротьба скінчиться.

Як відомо, в XVIII столітті перемогла централістична течія й автономія козацьких земель була кінець-кінцем ліквідована. Засоби духового й фізичного натиску й насильства, що ними диспонує тоталістська більшовицька диктатура, сильніші від тих, що ними користувався царський деспотизм. Але, з другого боку, й українські шанси не в одному кращі, ніж у XVIII столітті. Україна сьогодні об'єднана приблизно у своїх етнічних границях (не рахуючи деяких українських земель, що включені до РРФСР), тоді коли територія Гетьманщини, після втрати Правобережжя та відокремлення Запоріжжя, обмежувалася обширом двох пізніших лівобережних губерній, Чернігівської й Полтавської. Сучасну добу характеризує в усьому світі розвиток інтенсивної й масової національної свідомости. Тому здається сумнівним, щоб Москві пощастила поновна духова й політична ізоляція української провідної верстви від народних мас, що сталося з козацькою аристократією в XVIII столітті. Врешті, напружена міжнародна обстановка та господарські труднощі, мабуть, стоятимуть на перешкоді до надмірного загострювання терору в Україні. Москва вже, мабуть, не зможе дозволити собі на поворот до сталінських метод правління.

Але доводиться думати, що український народ, після сумних досвідів з Гітлером, недовірливо настроєний і до Заходу. Це, здається, єдина й дуже серйозна небезпека від «Переяславського курсу». При всій своїй забріханості і внутрішніх суперечностях, червоний «Переяслав» безумовно свідчить про те, що сучасна Москва, як і за Леніна, намагається розв'язати українську справу не тільки засобами самого терору, але підходить до неї й з політичними критеріями. Це не було б загрозливе, коли б супротивна сторона, демократичні потуги Заходу, теж мала у відношенні до української проблеми власну конструктивну ідею. Але там, де концепція, замість щоб зударитися з іншою концепцією, натрапляє на порожнечу, перевага мусить залишатися по боці того табору, що озброєний думкою і пляном... Більшовицька пропаганда в Україні вже тепер збиває політичний капітал на цих занедбаних західного світу. Вона вмовляє українцям, що сьогоднішній Захід, — як Антанта в 1919 й Гітлер у 1941 році, — байдужий, а навіть ворожий, до життєвих інтересів української нації. Отже, мовляв, було б для українських патріотів безглуздя витрепати своїми руками каштани з вогня для самолюбних західних імперіялістів, що на Україну дивляться як на об'єкт майбутнього колоніального визиску та що готові торгувати україн-

ськими землями, без уваги на волю населення. Тому, мовляв, єдиний вихід для України: триматися поли російського «старшого брата», що у спілці з ним українці ще найбільше можуть зискати.

Чи ці аргументи промовляють підрадянським українцям до переконання? Вони, можливо, їх не переконують, але принаймні спонукують до замислення. Українська громадськість напевно занепокоєна обставиною, що Захід, бозна з яких причин, не наважується ставити руба питання про російсько-советський колоніалізм, тоді коли, навпаки, Москва постійно й небезуспішно заграє протиколоніалістичною картою. Політично мислячі елементи в УРСР напевно не роблять собі ніяких ілюзій, щоб хтось став їх «визволяти», якщо попередніх передумов для цього не створить загальна еволюція міжнародних та внутрішньорадянських відносин. Проте вони чекають, щоб західні потуги, — що вони вже сьогодні напевне могли б зробити, — відповідно заманіфестували своє засадничо позитивне наставлення до української справи та свою волю рахуватися, при плануванні їхньої східноєвропейської політики, й з українськими інтересами. Як довго західні держави продовжуватимуть розглядати Україну не як поневолену націю, що її положення аналогічне до «сателітів» Середньо-Східньої Європи, але як «національну меншину Росії», так довго існуватиме ґрунт для процвітання «Переяславської ідеології».

З ДОКУМЕНТІВ ПОЛЬСЬКОГО РЕВІЗІОНІЗМУ

ВІД РЕДАКЦІЇ

1960 року у Києві вийшла книжка на 300 стор.: «Ревізіонізм — ворог комунізму». В укладанні її взяло участь одинадцять авторів, а на другій сторінці її поставлено напис: «Друкується за постановою вченої ради Інституту філософії Академії наук Української РСР». Такий високий академічний авторитет не надав однак книжці наукового характеру. Вона має чисто політичний і пропагандивний характер, і їй личило вийти, наприклад, у видавництві ЦК КПУ. Вістря книжки спрямоване проти т. зв. ревізіоністів у комуністичних партіях сателітів і Західньої Європи. Про те, чи є ревізіонізм на Україні, ніде не згадується, отже його ніби нема, або, краще сказати, робиться вигляд — ніби нема. Насправді ті самі ревізіоністичні настрої, що й у сателітах, є поза сумнівом і на Україні, інакше не було б потреби у виданні такої книжки; тільки що політичний терор на Україні незрівняно більший, ніж, наприклад, у Польщі, і тому жоден український ревізіоніст не дістав би змоги одверто висловити свою думку.

Але що таке ревізіонізм? В офіційній інтепретації авторів згаданої книжки — це «вияв буржуазної ідеології, що паралізує революційну енергію робітничого класу, обстоює збереження або відновлення капіталізму» (стор. 4). Самі ревізіоністи кажуть, що вони виступають не проти марксизму, а проти його догматизації, за його творчий розвиток. І те й друге не віддає істоти боротьби між партійними ортодоксами й ревізіоністами, а до якоїсь міри прикриває її, бо партійній ортодоксії, яка формується в Кремлі, ідеться не про марксизм, а про цілковитий послух у межах панування соціалістичної системи, без якого вона перестала б існувати, тим часом як ревізіоністам ідеться передусім про відстоювання найелементарнішого людського права на власну думку. В цьому розумінні він є дійсно небезпечним ворогом комунізму.

За Сталіна про якийсь вияв ревізіонізму не могло бути й мови, оскільки кожен, хто мав претенсії на власну думку, підлягав фізичній ліквідації. Він поширився щойно в 1956 році, після таємної доповіді Хрущова на XX з'їзді партії в Москві. Після придушення повстання в Угорщині і неспокійної осени 1956 року в Польщі проти ревізіонізму, який живив ці процеси, поведено затяту боротьбу, хоч рештки його є ще й тепер, особливо в Польщі, яка зберегла більше незалежності від Москви, ніж інші сателіти. Ми взяли два

документи з польського ревізійонізму. Один з них дає філософічне обґрунтування того, як марксистський історичний догматизм перетворюється на злочин (Л. Колаковський), а 22-літній студент Міхал Брук проти спустошення людської душі, яке постає з вимоги вірити у все, що каже партія.

ЛЕШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ: ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І ІСТОРІЯ

КОНСПІРАЦІЯ ЕСТЕТІВ

«Ви твердите, — каже інтелектуал до свого опонента революціонера, — що в певний історичний момент специфічний інтерес працюючої класи цілком ідентифікується з інтересами всього людства, і не тільки зберігає вселюдські цінності, але й являє собою єдину силу, спроможну їх врятувати. Але які докази маєте ви на це твердження, крім приблизної історично-філософської спекуляції? Яке право я маю, щоб в ім'я цієї спекулятивної діалектики майбутнього зректися тепер від найвищих цінностей людського існування? І скільки сягає досвід, він не підтверджує вашого оптимізму — навпаки, він показує, що цей специфічний інтерес, як ви його розумієте, часто реалізується як протилежність до всіх людських вартостей. І на це є приклади . . . Перший, другий, тисячний . . .

«Якщо ви репрезентуєте певну історичну реальність, на якій підставі ви вимагаєте від мене, щоб я ствердив її морально? Лише тому, що це є реальністю? Я не хочу підтримувати ніякої форми історичного буття лише тому, що хтось переконує мене, що вона конечна — навіть якщо я вірю в її конечність, на яку в даний момент немає доказів. Якщо злочин є законом історії, то хіба реалізація цього закону для мене є ґрунтом стати злочинцем? Чому так має бути? Ви не дозволяєте мені міряти ваші рухи мірою абсолютних вартостей тому, що, на вашу думку, такі вартості або взагалі не існують, або є чистою вигадкою. З другого ж боку, ви самі говорите про вселюдські вартості, які мусять бути абсолютними; таким чином, ви мовчазно вводите у вашу доктрину аксіоматичний абсолютизм, не певним і двозначним способом, щоб негайно ж знищити його таким же двозначним історичним релятивізмом. З цим вантажем ви приходите до мене, вимагаючи, щоб я негайно зрікся усіх найвищих витворів людської культури, тому що ваша доктрина обіцяє мені повернути їх неушкодженими через якийсь невизначений період часу.

«Тому ви вимагаєте для вашої власної історичної філософії і вашої історії необмеженого морального кредиту, хоч на кожному кроці вони обидві виявляють свою неплатоспроможність. Ви, що необдуманно погоджуєтеся віддати все молохові поточної реальності в невиправданій надії, що це вам повернеться, — не репрезентуєте філософії відповідальності; хто справді хоче бути відповідальним за скарби, які людська історія відкрила і створила, той буде боронити їх за всяку ціну, — а це означає також і коштом відмежування себе від хаосу поточної боротьби, якщо тільки вони можуть бути збережені поза полем бою».

«Але варте уваги, — зауважує на це революціонер, — що ви знаєте, як зберегти ці вічні цінності лише разом з вашою власною персоною. Також дивно, що, ставлячи під сумнів мій історичний ґрунт, ви не помічаєте взагалі напрямку, на який інша сторона історії прямує і в існуванні якого немає сумніву. Там палають кострища книжок. Що ви зробили, щоб їх урятувати? Чи ви думаєте, що досить того, що ви самі вивчили їх напам'ять? Там кишки вирвані з животів і обличчя розтопані важкими чобітьми. Що ви зробили, щоб цьому запобігти? Чи ви думаєте, що чогось досягнете вашими проповідями про універсальну любов, зверненими до солдатів, озброєних до зубів? Що ви, повторюючи десять заповідей, згасите вогонь?»

Інтелектуал відповідає:

«Кострища горять по обох боках гори Сінаю. Чи ви хочете, щоб я, поразувавши їх, оцінив вашу моральну вищість? Це була б мізерна перемога. Ви стало кажете мені, що загроза для людської свободи є така велика, що для врятування останньої треба зректися свободи; ви стало повторюєте мені гасло Сен Жюста: нема свободи для ворогів свободи. До певної міри я готовий погодитися. Але я мушу знати, хто визначає поділ людей на ворогів свободи і її оборонців. Завжди той, хто визначив себе в одному з таборів, — є тим, хто на суді виступає одночасно як підсудний, суддя, виконавець і, на додаток, поліцай — усе в одній особі. Мое ангажування до якого мене стало змушують, повинне отже базуватися на абсолютному довір'ї до цієї людини, до її теперішніх і майбутніх намірів. Тобто я мушу мати цілковите довір'я до неї, тобто таке довір'я, яке я ледве чи можу мати до себе самого. На якій підставі я можу виявити довір'я до людей, які, будучи в конфлікті з підсудними, завжди хочуть самі бути їх суддями (тобто заперечити вічний і найелементарніший принцип справедливості) і які ніколи не погодяться на те, щоб суперечка між ними і їх ворогами була розв'язана кимсь іншим, а не ними самими? А все ж таки суддя, який, згідно з справедливістю, має проголосити правоту однієї з сторін, мусить бути безстороннім перед тим, як він приходить до суду, тобто він виконує сумлінно свої функції лише тоді, коли прикладає однакове мірило абстрактної спра-

ведливости до аргументів обох учасників спору. А тим часом ви відмовляєте мені в цьому праві, твердячи, що я, щоб справедливо судити, спочатку мушу стати по вашому боці, тобто що я маю право бути суддею лише тоді, коли я одночасно є зацікавленою стороною.

«Правда, ви маєте окрему теорію, щоб виправдати це огидне правило, — теорію неіснування третьої сили в суспільстві, роздвоєному класовим антагонізмом, теорію, згідно з якою стан судді в інтерпретації модерного законодавства є цілком неможливий. Ви вважаєте свою теорію самозрозумілою і вимагаєте, щоб я її визнав, додаючи, що самим фактом відкинення цієї теорії, самим бажанням стати в позицію судді в суперечці я автоматично переходжу в табір ваших опонентів. Іншими словами, якщо я визнаю можливість існування третьої сили, я буду негайно кваліфікований вами як антагоніст і як такий буду морально позбавлений права судити ваші аргументи, бо тоді я не буду безстороннім. Я можу уникнути цього лише тоді, коли визнаю теорію неіснування третьої сили і стану на вашу точку зору. Я маю право судити і розуміти вас лише тоді, коли буду одним з ваших.

«Чи не бачите ви, що таким чином ви вдаєтеся до тих самих аргументів, якими орудував Серен Кіркегор в обороні християнства, кажучи, що для того, щоб зрозуміти християнство, треба насамперед його прийняти? Ви кажете те саме: щоб вас зрозуміти, треба насамперед прийняти ваші аргументи. Ви мусите погодитися, що ця вимога несприйнятна для жодного раціоналіста в світі, бо раціоналізм між іншим полягає в тому, щоб уникати вибору, перш ніж зважити аргументи. Ваш постулат, з другого боку, вимагає, щоб я прийняв ваші аргументи, перш ніж забезпечити мені право їх дослідити. А це є маніфестацією тотального іраціоналізму, проти якого я був попереджений усім існуванням європейської культури. Я не заперечую, що такими методами дії ви можете здобути багато послідовників, але мені ясно, що ви ніколи не здобудете їх інтелектуальними засобами; ваша позиція темна, непроникнена для раціональної думки, бо вона апіорі відкидає всякий критицизм як дію, яка з природи речей є ворожою вам і при потребі (свідомо чи несвідомо) виконується з позиції протилежного табору. Ваша теорія неіснування третьої сили є отже в ґрунті іраціональною і несприйнятною для мислячих істот.

«І коли ви кажете, що я обороняю незмінні цінності культури, осміяні вами разом з мою власною особою, коли з цього приводу ви хочете демаскувати мене перед мою аудиторією як самозакоханого естета, я відповідаю: Я не маю наміру стати негідником виключно для того, щоб продемонструвати, що мені не залежить на тому, щоб мене вважали порядною людиною».

З свого боку революціонер відповідає: «Ваша оборона є вашим обшуваченням».

«Я не боронюся, — перериває інтелектуал. — Чому ваш світ складається незмінно з обвинувачів і обвинувачених?»

«Я не винайшов цього світу, — продовжує революціонер. — Треба бути здібним дивитися в очі його жахам і не голосити над ними. Ви обвинувачуєте нас, революціонерів, що ми ділимо реальність на дві сторони і вимагаємо ангажуватися по одній і лише по одній з них. Це так само безглуздо, як обвинувачувати метеорологів, що вони спричиняють град і бурю. Вся історія людства підтверджує наші аргументи. Другим доказом є де факто ефективність нашої соціальної дії, яка ведеться на ґрунті такого розуміння обставин».

«Історія підтверджує все те, що в неї перед тим вклали історики, — відповідає інтелектуал. — Ви аналізуєте історію, підходячи до неї з готовими рамками, і в кінці дослідження тріюмфально оголошуєте, що та сама схема вийшла з вашої аналізи, забуваючи додати, що ви самі її туди вклали. І практична ефективність цієї інтерпретації світу не доведена. Наскільки один чи другий момент є дійсно історично ефективний, можна оцінити лише тоді, коли ця ера вже минула, лише екс пост. Вважаючи, що ви вперше в історії вільні від обмежень, які накладаються на людину перспективою її доби, ви стаєте жертвою тієї самої містифікації, яку ви слушно зауважуєте у ваших попередників».

Революціонер глузливо сміється:

«In qua mensura mensis fueritis, remetietur vobis. Ви хочете сказати, що ми хизуємося нашою нібито свободою від історичних обмежень, тим часом як ви справді вільні від них. Тобто ви запевняєте, що контролюєте світ вічних вартостей, трансцендуючи історію і звільняючися від її тиску. Ми ж, з другого боку, усвідомлюємо ясну реалізацію релятивності цінностей; а це щось більше, ми є єдиними, хто справді посідає досвід історичного думання, який дозволяє нам також пильнувати сучасність в її сталому перебігу».

«Я знаю, — відповідає інтелектуал, — що ви репрезентуєте загальний принцип історичності, але я не помічаю, щоб ви його практикували. Я не обвинувачував би вас у цьому і в непослідовності взагалі, якби ви прийняли мое припущення як альтернативну можливість — визнання цінностей, які ні за яких обставин не можуть бути зниченими і негація яких є злом у будь-якій ситуації. Але ви дієте прогилежно. Ваша релятивність маскована видимістю фіктивної незмінності. Ви маєте цінності, які в істоті змінюються кожного дня і які кожного дня оголошуються остаточними. Це найгірша форма релятивності, бо вона хоронить всяке історичне думання, цінности якого я не заперечую, — та незмінні і тривалі людські досягнення. Це дивний культ, який ісповідує монотеїзм, але щодня міняє бога, що є об'єктом культу».

«Ви мусите зауважити, що ми заводимо дивну дискусію. Вона відзеркалює зовсім точно фіктивну розмову між Карно і Лявуазьє, передану Роменом Ролляном. Деяка наївність, помітна в цій драмі, не приховує від мене аналогії. Карно вимагає від свого співрозмовника згоди пожертвувати сучасністю ради майбутнього. Лявуазьє відповідає, що пожертвувати правдою, респектом до себе і вселюдськими цінностями заради майбутнього означає пожертвувати майбутнім. Я не можу з ним не погодитися. Не маючи вашої віри, як оптиміст і як порожньоголовий, стосовно передбачення майбутніх речей я не можу знати, які майбутні наслідки випливають з наших теперішніх дій. Тому я не погоджуюся, щоб великі моральні й інтелектуальні цінності офірувати на вівтар реальностей, наслідки чого не викликають сумніву. З другого ж боку, я знаю, що, цілком навпаки, правила, вживані з конечности, лишають свої відбитки на ультимативному результаті».

«Ви підпадаєте оманним картинам, якими ліберальні політики завжди змальовують революційний рух, щоб його очорнити, — відповідає революціонер. — Наша доктрина не дозволяє, щоб уся сучасність була проковтнена. Сучасність робить негайний вжиток з революції. І завдяки цьому є можливим аранжувати так, щоб, не використовуючи всіх її можливостей, зректися деяких з них заради більших наслідків у майбутньому. А всі ці заходи, які викликають ваше незадоволення, є обороною проти ще більшого зла. Згадайте, що в політиці вибір між двома злами трапляється частіше, ніж вибір між абсолютним добром і злом. Це є передпосилкою сучасности, незалежною від нас обох».

«Я ніколи не повірю, — каже інтелектуал, — що моральне й інтелектуальне життя людства має пристосуватися до законів економічної інвестиції, щоб заради кращих наслідків завтра заощаджувати сьогодні, тобто брехати заради тріумфу правди і чинити злочини, щоб прокласти шлях для шляхетности. Я знаю, що часто потрібно вибирати між двома злами, але коли обидві можливості є великою мірою злом, я зроблю все, щоб утриматися від вибору. В цей спосіб я також вибираю щось, якщо тільки людина має право на власну оцінку ситуації, в якій вона перебуває. Це вже не так мало».

«Але тим не менше, повертаючись до вашого прикладу, історія визнала рацію Карно».

«Я цього не зауважив».

«В такому разі умовою дальшої розмови є інтерпретувати знову всю історію світу, що не можна зробити, особливо якщо йдеться про вибір, який треба зробити негайно, щоб розв'язати завдання».

«Здається, так воно й є. Якщо ми змушені негайно визначити поставу до поточних змін, ми звичайно не можемо чекати на не-

певні результати історично-філософських дискусій, які можуть лишитися сто років без розв'язки. Тому наш вибір буде найліпшим, коли він визначатиметься маленькою часткою наявної в нас певності. Тривалі моральні вартості, вироблені за довгий розвиток людства аж до цього моменту, є найпевнішою нашою підпорою, коли реальність вимагає від нас вибору, який в кінцевому рахунку має також моральний характер. В кожному разі вони варті більшого довір'я, ніж будь-яка історична наука. І це є підставою, чому я ультимативно тримаюся своєї думки».

«Хоч би й що?»

«Хоч би й що».

ОПІОМ ВЕЛИКОГО ДЕМІЮРГА

Я повторюю, що в скрутні хвилини під час останньої війни можна було сподіватися, що лаври перемоги дістануться нацистам. Це припущення саме собою не підпадає моральній оцінці, але практичні висновки з нього і постава, прийнята як результат такого сприймання світу, такій оцінці підлягають. Ніхто не вільний від моральної відповідальності за підтримку злочину лише тому, що він був інтелектуально переконаний в конечності його перемоги. Ніхто не звільнений від морального обов'язку боротися проти системи панування доктрини або соціальних умов, які він вважає насильницькими і нелюдськими, вдаючися до аргументу, що він вважає їх історично конечними. Ми протестуємо проти таких форм морального релятивізму, де припускається, що критерій моральної оцінки людської діяльності можна вивести з знання *Weltgeist*-у.

Це не протест проти тези актуальної залежності людських моральних переконань від людських соціальних умов, а лише протест проти намагань нормативної інтерпретації філософії історії, тобто проти роблення висновків про обов'язок з конечности, проти шукання критеріїв для моральної оцінки в законах історії, проти доктрини, яка не обмежується моральною оцінкою минулого за його ефектом в сучасності, але й морально оцінює сучасність за її результатами в майбутньому, вважаючи, що вона має повне і непомильне знання цих результатів. Це є, нарешті, протест проти твердження, що в історичних зударях — навіть у масштабі *Weltgeist*-у — перемога неухильно буде по боці справедливої справи, де справедлива справа є справою тих, хто перемагає, і де таким чином твердження — «майбутнє належить справедливим» зводиться до простої тавтології, яка лише означає, справедливими є ті, кому належить майбутнє.

Ми хочемо розглянути цю проблему докладніше. Коли метеоролог заповідає бурю з градом, він не каже: «Буде буря з градом. Ми може-

мо її передбачити, але не в нашій силі її відвернути. Буря з градом неминуча; тому тіштеся бурею з градом, захоплюйтесь нею, співайте на її честь гімни і переконуйте фермерів, що, замість захищати свої ниви від граду, вони мусять нетерпляче чекати наближення шторму».

Пророк історії опиняється в різних ситуаціях. Передусім він знає наперед, що людська історія прямує в напрямі прогресу, і, тим часом, як значення останнього слова ніколи не було чітко визначене, його треба приблизно розуміти, як означення серії ситуацій, з яких кожна наступна ліпша від попередньої. Розглядаючи її в досить широкому обсязі, історія є прогресивним прогресом. Практично це означає, що в переважній більшості людське життя на землі беззастанно поліпшується.

Звичайно, важко буває переконати в цьому «людину». В цьому випадкові ми маємо перед собою різні можливості. Назагал спостережено, що людині властивий плаский емпіризм, що, замість проникати в суть речей, які постійно вдосконалюються, вона зайнята тривіальностями свого власного емпіричного життя, яке таких удосконалень не виявляє. У цьому випадкові людина не витренована філософічно. Можливе також для «емпіричного я» людини, про яку мова, лишатися в цілковито об'єктивній суперечності до «абсолютного я» соціальної свідомості, тобто людина просто являє собою елемент регресії в колективному житті. Нарешті, може статися, що те, що людина вважає погіршенням ситуації, є тільки переходною фазою, яка послідовно приведе до радикального поліпшення, тобто ми маємо справу з діалектичним — «крок назад, два кроки вперед». У кожному разі людина мусить бути переконана, що світ прямує до ліпших часів, принаймні остільки, оскільки його розвиток протудійований, вивчений за досить довгий період часу.

Як тільки хтось у цьому переконаний, найбільші труднощі зникають. Тепер вистачить належно продемонструвати, що будь-яка окрема подія постала з наказу якогось великого деміюрга історії і прогресу, і тому вона є стимулом в поході людства до кращого світу. Уже самим цим фактом, що підтримує явище чи ситуацію, продиктовано моральний обов'язок для всіх, кому добро людства лежить близько до серця. Який ліпший критерій моральної оцінки можемо ми знайти від кооперації з таємними силами історичного процесу? Досить вірити в неминучість прогресу, щоб вірити одноразово в прогресивність неминучості. Досить вірити в провидіння, щоб благословити цеглину, яка падає комусь на голову. Коли дух історії перебирає на себе важку роллю Божого провидіння, він мусить відповідно до цього вимагати смиренної вдячності за кожен удар, якого він завдає своїм обраним. Деміюрг прогресу, який пильнує світ, вимагає вшанування кожного свого твору і випадки. Що може бути легше, ніж довести, що той або той державний вождь, та або та система

управління чи соціальних стосунків благословенні деміюром, навіть якщо їх зовнішній вияв жахає людей мавп'ячою потворністю. Зрештою, католицькі історики також припускали, що Бог, бажаючи випробувати вірних, інколи наказував, щоб престол Петра діставався в негідні руки. Заслуга вірних є тим більшою, коли вони схиляють свої голови перед голосом Бога, навіть тоді, коли цей голос виходить з пащі Валаамової ослиці! Коли ж деміюрг прогресу бажає говорити голосом Чінгіс-хана, то чим швидше філософ історії запропонує Чінгіс-ханові свої послуги, тим розумнішим він буде. Коли золоті ера прийдуть до висновку, що ера людини скінчилася і наступає ера мурашок, то філософові історії не лишається нічого іншого, як наказати кожному добровільно сісти на мурашник і лишити на ньому свій кістяк. Це буде напевно корисне для прогресу, оскільки було встановлено, що прогрес є законом історії.

У незчисленних випадках за доби Сталіна була реконструйована духовна історія, висловлена молодим Белінським. Белінський прийшов до висновку, що російський царизм був втіленням духу історії і що правильним було не безглуздо протиставитися історії в ім'я власних переконань, а визнати її неминучу ходу, всупереч сумнівам і опором індивідуальної свідомості. Моральна проблема індивіда складалася не з оцінки історичних подій мірилом його власного розуміння справедливості, а виключно з пристосування його розуміння справедливості до історичної кінечності. Як тільки індивід усвідомлює собі, що він є лише модусом для історії, обов'язком його є при звичаїтися до цієї ситуації, не лише інтелектуально, а й морально. Тобто кожний інстинктовий порух у напрямі морального бунту, який протиставляється історичній кінечності, мусить бути затаврований, як безвідповідальний імпульс модусу, який хотів би (що є метафізично незбагненним) бути трансформованим у незалежну субстанцію у спробі вирватися з історичної кінечності. Це намагання не тільки приречене на поразку (як продемонстровано на теорії ролі особи в історії), а й заслуговує бути засудженим як щось суперечне прогресові. Ті, що приймають таку філософію історії, намагалися з її допомогою примирити існуючу реальність соціалізму з своїми власними уявленнями про нього. *Weltgeist* був засобом перекинути міст через прірву, яка відмежовувала ідеологічне значення комунізму від усіх злочинів, вчинених в його ім'я. Ця візія реальності ні в якому разі не була власністю лише жменьки філософів історії, що спекулювали долею людства, а й набрала великого поширення, щоб розростися до розмірів соціального феномену.

Опіум *Weltgeist*-у, застосований у більш-менш популяризованій формі, ефективно анестезував свідомість проти морально дразливих стимулів щоденного життя. Субстанція історії домінувала над смиренними *modi*, які були переконані, що їх заховані порухи і приду-

шені рефлексії їх огидної свідомости були лише нормальними намаганнями в цьому титанічному завданні гальмувати віз історії. Але modi, які приймали теорію Weltgeist-у і з її допомогою виправдували всі жахливі плями на сучасній реальності, так само, як і їх власний опортунізм перед лицем цієї реальности, не були ні в якому разі невинними жертвами облудної філософії історії. Початкова помилка лежала не в самому прийнятті історичної долі, а в звільненні її від моральної відповідальности і таким чином у звільненні себе так само від обов'язку бути чимось іншим, крім її інструменту. Істотним фактом є, що комуністи прийшли до переконання в абсолютній імморальності історії і рівночасно в зайвості будь-якої моральности незалежно від історично неухильних умов. Вони взагалі не були зацікавлені в змісті історичної конечности, на плечі якої переклали те, що їм відповідало. Вони не намагалися думати або вирішувати незалежно, чим властиво був зміст цієї неминучости, замість того, вони перекладали завдання цих важких вияшень намірів історичного деміюрга на плечі своїх зверхників. Вони радо погоджувалися, щоб інші вирішували за них хитрі наміри Weltgeist-у і потім лише передавали їм результати своїх контактів з ним. Кожного разу вони пасивно сприймали, як історичну конечність, усе, що їм казали, і тоді охоче виконували його дійсні або уявні вимоги.

У царстві Weltgeist-у вони були презирливо пригноблені і платили податки історії, не очікуючи права голосу в його рішеннях чи навіть повної інформації про них, вони погодилися на цю роллю без опору. Суперечности між реальним світом і світом визнаних вартостей на поверхні виявлялися в цинізмі, який завжди постачає легку протиотруту на огиди постійного достосування. Це тому, що цинізм є не що інше, як чистий вияв суперечности між власними діями і загальними вартостями, визнаними в даному соціальному середовищі і мовчазно визнаними самим же циніком. З цієї причини справжні злочинці не є циніками.

Тепер ми торкаємося чутливого місця дискусії, згаданого на початку цих рефлексій. Дійсно, як можна примирити переконання в існуванні історичної конечности з переконанням, що ця конечність може бути реалізована брутальними й терористичними засобами? Як можна примирити визнання універсальних вартостей з переконанням, що певні дії стимулюються, а інші забороняються за всяких обставин? Моральний обов'язок — це віра, увічнена в даних соціальних умовах, що певні людські дії є кінцевими самі з себе, а не тільки засобом досягнення кінцевого, а інші дії суперечні їм, і тому вони заборонені. Якщо історичну конечність вважати безмежним процесом без завершення або приписувати їй остаточне завершення, хоч все ще не реалізоване і підвладне передумові майбутнього, і якщо одноразово моральні оцінки підпорядковані реалізації

цієї конечности, тоді немає нічого в сучасному житті, що можна б вважати чимсь остаточною. Іншими словами, моральні вартості у сти-слому значенні цього слова перестають існувати. Чи можна примирити приймання світу реальностей з прийманням світу вартостей?

Ось одна версія протиріччя між крайнім політичним реалізмом і крайнім утопізмом з деякою інтерпретацією цих ідей. Ми кажемо, що реалізм є крайнім, коли індивід переконаний у фундаментальній неминучості всіх деталей історичного процесу, в якому він мусить жити, і, послідовно, в безвихідності будь-яких намагань, які могли б протиставитися сучасній реальності засобами моральних поступлять. Зрозумілий таким способом реалізм затавровує будь-яке моралізування стосовно існуючої реальности як безплідне й утопічне, і затавровує це в ім'я деміюрга історії, чого не витримують моралісти. З іншого боку, утопізм, в сенсі вживаному тут, базується на припущенні перманентної моральної критики реальности, на довільному мірянні реальности критеріями абсолютного добра і зла і на оцінці її виключно з цієї точки зору. Єдиний протест утопіста проти соціальної реальности є той, що вона морально погана; єдиним його інструментом, щоб впливати на хід соціальної реальности, є казати людям, як світ мусить виглядати, щоб здійснити ці критерії абсолютного добра і зла.

Ми вважаємо, що є деякі узагальнення у вищезгаданій суперечності, яку ми не хочемо ілюструвати специфічними прикладами, щоб уникнути безплідної дискусії про конкретні справи, тому що ми не бажано мати справу з ідеальними узагальненнями. Реаліст не ставить під сумнів (бо йому це непотрібне) ті моральні вартості, які утопіст протиставляє сучасній історії: він лише сумнівається в їх доцільності. Утопіст, навпаки, взагалі не ставить під сумнів історичного детермінізму: він лише сумнівається в праві моральної оцінки подій з погляду їх історичної конечности. Він вірить, що моральні оцінки не залежать від усвідомлення того, що докладно перевірений факт входить в ланцюг історії, як це стверджує якась філософія історії.

Крім того, обидві сторони суперечки обвинувачують одна одну в тому, що вони засвідчують жалюгідні практичні наслідки своєї філософії. В оцінці свого антагоніста реаліст є теоретичним опортуністом у відношенні до історії і рівночасно політичним опортуністом у будь-якій конкретній ситуації. Замість програми зміни, він має лише програму пристосування до даного типу наявних умов. Він приймає, не ставлячи під сумнів, світ речей, бо існує лише реальний світ, а світ вартостей, що суперечать йому, є фікцією, сконструйованою *ad libitum* візіонерами без реальних корінів у дійсності. Утопіст, навпаки, в оцінці свого супротивника, засуджує себе практично до стерильности, бо він буде уявні світи і ставить собі недосяжні цілі, виходячи з свого уявлення досконалости. Таким чином, він поз-

бавляє себе можливості дійти до конкретних об'єктів аналізою можливостей, притаманних світові суворих і впертих фактів.

Таким чином, утопіст-реформатор-візіонер і реаліст-фаталіст сперечаються між собою і сперечалися цим способом, відколи людина поставила собі за свідому ціль улпшення свого соціального життя, тобто майже споконвічно. Властиво дискусія нагадує голоси з протилежних берегів ріки, яку не можна перейти. Між підлеглістю світові реальності і підлеглістю моральному імперативові відкривається провалля, на краях якого відбувалися великі історичні трагедії: трагедії змовницьких повстань, приречених на катастрофу, і протилежний рід трагедій при коляборації з злочиним, як наслідкові віри в його неминучість. На обох цих краях відігривалася моральна історія революційного руху останніх років.

Маркс був людиною, яка намагалася покласти міст через провалля. На цьому мосту мала відбутися остаточна перемога над утопійним соціалізмом. Він підсумував свою позицію твердячи, що «зако-стенілі відносини треба змусити танцювати, співаючи їм їх власну пісню», або заявляючи, що люди творять свою історію не з власної волі, а піддаючись тискові існуючих умов. Маркс присвятив більшу частину свого життя, щоб відкрити природний тон історії, а його учні постійно мусили підтверджувати те саме. Вони без кінця мусили писати посмертні додатки до незакінченого рукопису «Капіталу», і перед лицем нових реальностей вдаватися до того самого питання: що ж робити? Двоє людей, що написали книжки під цією назвою, Чернишевський і Ленін, становлять дві фази розвитку цього немилосердного намагання: постійне співставлення сучасного досвіду з уявним ідеалом і невпинний діалог між існуючою й уявною реальністю.

Трудність цієї праці не є звичайною трудністю теоретичного питання, на яке ще не знайдено задовільної відповіді, але одного дня воно буде розв'язане остаточно. Ми поставлені віч-на-віч з проблемою, яка не має універсальної відповіді, що її можна прикладати до всіх історичних обставин, бо її треба розв'язувати наново в кожній конкретній історичній ситуації, бо кожна вона є нова, неповторна, і жодна з них не може бути аналізована виключно за допомогою аналогії з минулим.

З цього слідує, що сама природа історичного детермінізму має невизначений характер. Під «детермінізмом» я розумію доктрину, яка змальовує закони соціальних змін, які можна вважати дійсними для майбутнього. Марксові передбачення стосувалися до змін в економічній структурі і були формульовані цими термінами. Звичайний науковий критицизм не дозволяв заглиблюватися в дальші деталі, в які щасливо заглиблювалися Фур'є і більшість утопістів. Деталі Ленінової програми, зформульованої перед жовтневою революцією, ішли значно далі. Але й досі ми не можемо позитивно вирі-

шити, яка частина цієї програми була базована на суто російських обставинах, а яка зберегла, або мала намір зберегти, універсальне значення для періоду переходу від капіталізму до соціалізму. Ми можемо майже з певністю брати за самозрозуміле Марксове фундаментальне припущення, що розвиток капіталістичної технології створює тенденцію до перетворення засобів виробництва на колективну власність; і це припущення в загальних рисах стверджене історичним досвідом. Щоправда, в перебігу багатьох революцій, виграних і втрачених, багатьох війн і криз, кількох років і десятиліть, відповідно до різних географічних і хронологічних обставин, з перебігу всякого прогресу і регресу, в яких би різних формах не реалізувався соціалістичний спосіб життя, його не можна авторитетно виводити з поверхового знання «законів історії». Ці питання, на які відповідає досвід щоденного життя, щодня шокують нас новими несподіванками, як вправний чародій.

Назагал ці факти не бентежать філософів історії. Вони щасливі рік-річно складати ту саму епітафію капіталістичному суспільству, побудовану на вірі в «наукову прогнозу». Решта — війни, революції, кризи, десятиліття боротьби і страждань — відходять до філософської категорії «випадковостей» і не мають значення. Вони не становлять собою предмету, вартого історично-філософської аналізи.

З секретів деміюрової історії філософи історії витягли інформацію про остаточний пункт, на якому закінчиться її мандрівка, бо кручені дороги, якими вона мандрує до своєї мети, вислизують з-під їх пророчого поля зору. Кожен пройдений етап (тут слово «етап» можна найвідповідніше дефініювати в сенсі означення шляхів царських депортаційних вагонів) можна завжди підпорядкувати під інтерпретацію причин і наслідків після того, як він уже пройдений. Тоді він багатьма способами забезпечує на багато років філософів історії суб'єктивним матеріалом для суперечок і роздумувань, але лише рідко якийсь з цих етапів можна передбачити. Тому їм дали ім'я «випадків», слово, яке на протязі століть підносило людську інтелектуальну інертність до гідності якоїсь теорії, і в наш час існує *asylum ignorantiae* не менш ефективний, ніж у час Спінози. Тим не менше філософії історії ніколи не бракувало відваги конструювати на основі такого знання майбутньої долі світу практичні закони, які зв'язують кожну людину, тобто морально примушують її співдіяти з ходом історії. Філософію історії ніколи нічим не можна образити. Після кожного повороту дійсної історії, яка відкриває світові її гідну сорому імпотенцію, філософія історії дме у фанфари і навіть вдається до самокритики під темп барабанного маршу. Ця подивувідна затятість, виявлена філософією історії, попри весь її досвід з жорстокими поразками, походить звичайно не з її природної сили, а з факту, що вона сама є знаряддям «хитрої мудрости» історії, якою остання користується, щоб містифікувати соціальну свідомість, вводячи її

в оману бездумним опортунізмом і роблячи так, щоб змусити цю соціяльну свідомість повірити, що коли вона звільниться від ілюзій, вона буде читати реальність, як відкриту книжку. Оречевлена свідомість сама стала мігом, і тому навіть коли події постачають історію філософії на кожному повороті брехнею, вона завжди знає, як представити свої поразки як перемоги, в той самий спосіб, як завжди збувалися дельфські пророцтва.

Філософія історії бере свою силу не з самої себе, а з віри, вкладеної в неї, і ця віра є частиною політичної практики і має напівсвященний характер. Навіть найбільш пошматована й полатана одежина може виглядати, як королівська церемоніяльна мантия, коли її носить священик, якого люди шанують. Тому, хто прорікає майбутнє зі снів, завжди віритимуть; вірні ніколи не спотикаються в своїй вірі, навіть коли їм емпірично доведено, що їх сні не здійснюються, бо віруючі завжди мають один або два приклади, які ілюструють протилежне і достатньо скріплюють їхню віру. Віра ніколи не вимагає доказів — лише прикладів і санкцій.

(«Нова культура», 1957)

МІХАЛ БРУК: ЛИСТ

Скільки ударів може витримати нормальна людина? Скільки разів на життя вона мусить міняти свої погляди? Як довго вона може продовжувати в усьому сумніватися. Будь ласка... дайте мені відповідь ви, журналісти, письменники, знавці людської душі. Ви знаєте, що молодих людей нашого часу ганяють і що наш цинізм, наша невідповідна ідеологічна позиція є предметом сотні застережень. Слушайте мене.

Мені вісімнадцять років. Коли мені було десять, мені сказали, що справа, за яку помер мій дорогий брат, була фальшивою. У моему дитячому розумі він завжди втілював відвагу, героїзм і честь. Тепер я його ледве пригадую; у 1944 році, коли він помер, мені було ледве шість років. Але я зберіг його щоденник, листи, фотографії. Найліпша з усіх остання знятка — Лех стоїть з розкуйовдженим від вітру волоссям. Це була улюблена мені його знятка, і навіть тепер, коли я думаю про героїв, я уявляю їх саме такими. Я був гордий з мого брата. Я пишався своїм Лехом перед іншими хлопцями в школі; борючись за справу, він загинув у сімнадцять років.

Але коли мені було десять років, на уроках історії мені сказали, що я не маю підстав пишатися ним. Він, казали мені, загинув, борючись за порохняву справу, за дешевий емігрантський уряд у Лондоні, а не за справжню Польщу. До того я думав, що існує тільки одна Польща... але виявилось, що їх є кілька.

Існувала Польща моїх батьків і мого брата Леха; існувала Польща, про яку говорили в школі; і була ще інша Польща, моєї тітки, що була завжди сповнена справедливого обурення. Так у десять років я втратив віру в «батьківщину». До того це слово здавалося святим; але тепер я вже не знав, яка моя батьківщина. Я думав над цим, але не міг збагнути. Я плакав і по якомусь часі вирішив, що це слово нічого не означає.

Я не мав батьківщини, і герой-брат не був мені прикладом. Я мав лише бідного, збитого з вірного шляху брата, який пішов манівцями. А я не хотів ні бути бідним, ні збитим зі шляху.

Я мав ще Бога.

Коли мені було п'ятнадцять років, я зрікся Бога. Бог, здавалося, був по стороні тих людей, що замордували Леха. Він був тим, хто холодними очима дивився на всі нещастя навколо мене, на всі речі, які краями моє серце. Він був тим, хто творив ці нещастя. Багато годин я стояв на колінах у темній порожній церкві. Моя душа кричала; я погрожував, благав. Я ненавидів Бога, і в той же час я Його дуже любив. Мій бідний, нерозумний Лех любив Його теж.

Отже здавалося, що Бог взагалі не існує. Звичайно, ви знаєте, який це жах, коли ви чуєте, як ваша віра розтоплюється у вас у середині, і все таки ви прагнете чогось. Напевно ви знаєте ті безсонні ночі, страшну боротьбу в наївній душі дитини. Так сталося мені, коли я втратив свою віру. Але нарешті прийшов час, коли хрест став лише шматком дерева, Христос манекеном, а тайна святої Вечері порожнім ритуалом. Тоді допоміг мені мій шкільний товариш-комуніст, на п'ять років старший від мене. Він привів мене до тієї ідеології, яка до того була лише сухою матерією навчання або, ще гірше, про яку люди несхвально бубоніли або глузували з неї.

Ото ж, ідеологія повернула мені втрачену віру в світ, віру в зміст і напрям життя. Це були мої найщасливіші роки. Я боровся, боровся і боровся за справу — вдома, на вулицях, у школі.

Я бігав з одного мітингу на другий. Я заперечував, переконував, робив себе відповідальним за все. Я вірив в Ідею і в тих, хто керували цією ідеєю.

Минуло три роки — три роки свідомого життя. Тепер мені вісімнадцять. І, здається, мої тітки весь час мали рацію — стосовно триступневих метод і Сталінового диктаторства. Історія була справді зфальшована. Ті самі люди, які нищпорили і порпалися в моїй осо-

бистій справі, — коли я просив у них пояснень, могли тільки приблизно пробурмотіти щось про Берію і «сталінську еру». Вони рекомендували тепер джаз — той самий джаз, який вони засуджували два роки тому як симптом занепадницького Заходу. Тепер вони очолювали серйозні дискусії про організації молоді в Югославії, тій самій Югославії, яку вони два роки тому ганили в придуркуватих піснях.

А я?

Я не знаю, як я можу змінити свою душу в четвертий раз, не перетворившись на ганчірку. Я не міг би стояти прямо, навіть якби я хотів. Мені соромно за моїх наставників, за партію, за тих, хто завжди жалюгідно вичікує відповідної нагоди. Мені соромно за злодіїв, мені соромно за йолопів. Мені соромно за тих, хто поповнив це зло. Мені соромно за вас — дрібнобуржуазних міністрів держави, журналістів, поетів і романістів. Ви ніколи не розуміли моїх мук.

Мені соромно за вас усіх, мені соромно заради вас усіх, — а найбільше мені соромно перед самим собою. Мені соромно за свою мовчазність і незрілість. Я не знаю, як тримати голову піднесеною, і не знаю, чи я спроможуся її будь-коли піднести.

Бо в мене не лишилося жодних переконань; не лишилося в що вірити. Якщо не можна вірити людині, ідеї перетворюються на порох. Що з мене вийде? Я не знаю. Чи можливий тепер справжній комунізм? Чи після відважного визнання зла настане новий, чистий час? Можливо, але я сумніваюсь, що я буду з вами, бо я не маю причини вам вірити. Я бажаю вам добра, бажаю вам успіху; але, будь ласка, не дивуйтеся апатії молодих людей!

Наш час справді не був легким. Навіть якщо нам не довелося носити рушниці, наш шлях не був усіяний пелюстками троянд. Наш цинізм не походить з продажності й розкошів; це не егоїзм, не просте шукання комфорту, що спонукає нас відкинути догматиків і проповідників. Ми, молодь між 18-20 роками, зросли в обіцяний вами час; але ми нещасливі. Ми в розпачі, бо ми бачимо перед собою нові речі, які насправді дуже-дуже старі. Ми в розпачі, бо загубили те, в що вірили.

Тепер я закінчую цей лист і поручаю своє покоління шановній увазі об'єднання письменників.

(«Нова культура», Варшава, 22 квітня 1956)

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Провідна верства минулого

Chatelain en Pologne. Memoires du comte Potocki; Editions René Julliard, Paris, 1961, 349 pp.

Пан на Ланьцуті. Спогади графа Потоцького. Вид. Р. Жюльєр, Париж, 1961, 349 стор. Назва англійського оригіналу «Master of Lancut».

Спогади графа Альфреда Потоцького (1886-1958), останнього ордината на Ланьцуті, є цікавим мемуарним документом епохи першої половини ХХ століття. Писані, за словами автора, на основі постійно ведених записок, вони роблять справді враження безпосередньої свіжости та актуальности. Немає в них зайвих і велемудрих коментарів «екс пост», таких обов'язкових у спогадах різних політиків та промінентів наших часів. Очевидно в Потоцького досить графської ноншаланції, але саме вона є симпатична. Треба підкреслити, що сама особа автора виходить симпатичною, так як симпатично представлені згадувані ним його родина, приятелі та принагідні знайомі. Скажім, життя гарної людини серед гарних людей.

Якщо наміром автора було дати нам картину однієї суспільної верстви — аристократії (або, як хочете, «панів») — на тлі неповторно втраченої епохи, то цей задум йому вдався. Читач, який вміє знати з носа покладені йому «ідеологією» окуляри, відкріє в цих спогадах речі, яких не знайде ні в політичній літературі, ні в канонізованих мемуарах, ні в публіцистичних опрацюваннях окремих тем видними знавцями даних проблем. Книжку «Пан на Ланьцуті» (як правильно звучить англійський заголо-

вок мемуарів) читатимуть і звичайний смертний і історик. Перший — бо спомини написані по-людськи, без редакційних правок; другий — бо він матиме перед собою вірний образ епохи з пункту бачення тодішньої соціальної верхівки, а не з «жаб'ячої перспективи» винесених на списах мас примітивних зависників.

Признаюся, що я взяв книгу в руки без найменших упереджень, зате з великим зацікавленням, і чим далі, я читав кожний рядок із зростаючою увагою та присминістю, щоб нарешті знайти підтвердження еретичної в нас думки, що графи — ще до того польські — також люди, і що брак графської корони на голові та насцьке закінчення родового прізвища аж ніяк не означають, що можна зараховувати себе до «соли землі».

*

Спогади в основі обіймають час від початку ХХ стол. до кінця 50-их років. Гостра цензура проходить через кінець першої світової війни 1918-1919 рр., яка справді визнає час кінець однієї епохи, назвмі її епохою володіння старої родової аристократії. Після першої світової війни і упадку найважливіших європейських монархій — у Німеччині, Австро-Угорщині та Росії — відходить у тінь історії також і родова аристократія не тільки в згаданих країнах, але всюди у світі. Навіть у такій традиційній монархічній країні, як Великобританія, війну веде і закінчує ліберальний уряд Ллойд-Джорджа. В республікансько-якобінській Франції (це так у нашій буденній номенклатурі) це до війни родова аристократія диспонувала значними впливами в ди-

пломатії та офіцерському корпусі, але після війни це зникає аж до руїни, викликаной «народним фронтом» у час між двома світовими війнами. Те саме можна сказати про Італію, де ще залишилася монархія, але без опертя на позбавлену політичного впливу аристократію.

Спробую подати образ аристократії в дзеркалі автора мемуарів. Найкраще зачну від слів автора з закінчення останнього розділу. Він каже про себе, що його життя проходило шляхом, уже заздалегідь визначеним. Він нічого не знаходить, чим міг би хвалитися чи чого міг би соромитися. Дитина епохи та верстви, зметеної двома світовими війнами, він залишився з своєю вірою в Бога і в долю Польщі, може, з деякою гордістю. (Не цитую дослівно з огляду на «копірайт»).

Життя аристократії того часу було виповнене розвагами, прийняттями, полюваннями і подорожами по світу. Взаємне посвоячення всієї європейської аристократії усувало всі протоколярні утруднення, які могли б виникати з приналежності до різних держав чи з виконуваних різних урядових функцій. Для аристократії Європа як цілість була конкретним фактом, що проявилось якраз під час першої світової війни. Для родинних пов'язань існування фронтів було тільки неприємною перешкодою і нічим більше.

Якщо мова про польську аристократію, то вона (за малими винятками) була пов'язана з усією європейською аристократією католицького віровизнання. Родинних пов'язань з російською аристократією не видно, хоч роля польської аристократії на Україні і Білорусії, а навіть у православній Росії була очевидна. Для самого автора, і це він постійно підкреслює, ідеалом був спосіб життя англійських аристократів без пов'язання з політикою чи виконанням публічних функцій.

Потоцький провів свої студійні роки в Оксфорді, в мурах Магдалинської колегії. З тих часів читаємо про його успіхи на кінних пере-

гонах та у грі в «поло», про чаї та прийняття в знатних англійських домах і про листування його матері з англійською королевою-матір'ю Мері на тему порцелянової вазы. Подив автора для всього, що англійське, пробивається з кожного рядка розділів про Англію, що однак не означає, щоб автор відчував потребу познайомитися з англійським життям у широкому значенні цього слова або щоб турбували його клопоти Британської імперії. Сфера людей, призначених йому уродженням, цілковито вистачала для виповнення його англофільства.

Дуже досадно пробивається це звужене наставлення до проблем життя з описів подорожей. Автор вибирається в дорогу в товаристві йому рівних, звичайно якихось дальших чи ближчих кузенів, в дорозі він зустрічається з такими ж самими подорожниками з аристократичного світу (в Америці доходять сюди мільйонери, бо кінозірки в той час ще не були в моді). Мені здається, що справді не залишалось багато часу на оглянення чужого світу. Тому не треба дивуватися, що опис сніданку в австрійського генерального консула в Індії ні в чому не ризніється від опису такого сніданку в домі леді Діани Купер.

Полювання було важливим заняттям. Дома успіхи рахувалися сотнями вбитих фазанів. На великого звіря полювано рідко. Наскільки я міг зрозуміти техніку полювання на зубрів у Пщині, зубри були відділені від стрільців міцною огорожею, як це є в зоологічних городах. Знаходимо також цікавий опис полювання на тигра. Місце, де ховався тигр, оточене на деякій віддалі стрільцями на слонах. Тяжкими кроками просуваються слони, їхне коло постійно звужувалося. Тигр несподівано пробує відістатися потужним стрибком з оточення, але поранений знову ховається в гушавину. Нарешті останній одчайдушний стрибок без найменшої шанси, і тигр паде прошитий кулями.

Альфред Потоцький не брав участі в політичному житті, він не приймав жодних державних постів ні за часів австро-угорської монархії, ні за часів самостійної Польщі (його молодший брат, Єржи, був польським амбасадором у Вашингтоні). Порядком наслідства він став членом палати панів у Відні і з цього титулу не раз брав участь у делегаціях до цесаря чи складав ім'янинні побажання йому від імені польської шляхти. Зате його участь у товариських імпрезах аристократії була надзвичайно жвава як у монархії, так і в Європі. Треба ствердити, що розкішні форми прийняття у Ланьцуті, Відні чи Парижі не різнилися тоді від таких прийняття у Вілому домі чи в Кремлі сьогодні, очевидно якщо мова йде про назви страв та їх кількість. Шампанське та кав'яр були тоді і є тепер необхідними аксесуарами політичних чи товариських сніданків. Одним різнилися ці церемонії колись і тепер: легкий анекдотичний, може, деколи навіть фризовольний тон — у давні часи, і важке та грубувате бурчання з натяками на мегатонни атомових бомб — сьогодні. Звичайно, люди були тоді інші, але й мемуари, писані людьми минулого, є тепліші, без людиноненависництва, не такі повні зазнайства та лайок на адресу свого противника, які знаходимо в спогадах теперішніх промінентів.

В нашій історичній мемуаристиці, а ще більше в критиці минулих подій, можна дуже часто зустрінути думку, що, мовляв, брак у нас аристократії серед провідної верстви був однією з основних причин невдачі наших визвольних змагань 1917-1920 років. Звичайно провина за невдачу лежить по боці провідних людей, але саме провідних людей, якими нас обділила доля, а не в браку власної аристократії.

Немає сумніву, що такі люди, як А. Потоцький, з виразним польським патріотичним профілем могли тут і там прислужитися польській справі. Однак читач мемуарів на-

певно буде заскочений, не знайшовши багато слідів політичних успіхів польської аристократії на міжнародньому політичному форумі. Як уже згадано, час не був той, коли держави поставали чи зникали у висліді династичних перемін. Родинні пов'язання аристократії всієї Європи наказували радше стриманість, ніж активність у політичних інтервенціях. На всякий випадок роля польської аристократії у відновленні незалежної польської держави була незначна. В практичній політиці аристократи мимоволі відгравали ролю радше негативну, ніж позитивну, так, наприклад, у виконанні постанов Варшавської угоди. Для українського читача цікаво ствердити, що як під час польсько-української війни (бої за Львів), так і після неї польські інтервенції зустрічалися в Парижі тільки літєплою реакцією, а в Лондоні просто з ворожістю. Вже тоді безвладність політичної доктрини є такою потужною, що приятельські чи навіть розумні аргументи не мають значення. Тодішні переможці в Європі хотіли використати свою мілітарну перевагу, але вони відкидали задалекосаяжні зміни на політичній карті Європи. Звідси походить принципове відкинення кожної думки про творення самостійних національних держав на руїнах «старих історичних імперій». У випадку Австро-Угорщини просто не було іншого виходу, зате більшовицька революція давала надію на можливу реставрацію. Не буду твердити, що зовнішньополітична інформация є цілком безвартісна, але скажу, що нашу долю вирішувати мемо ми самі без огляду на політичні констеляції в майбутньому. Польща могла постати тільки завдяки доконаним фактам так, як Антанта ні в чому не стояла на перешкоді українській перемозі під Львовом. Звичайно поляки мали куди кращі можливості для ведення війни, але в сумі самі можливості небагато заважили. Також етикетування нашої державно-визвольної боротьби як «більшовиць-

кий рух» шкодило нам дуже мало, менше, ніж нам це здавалося тоді і здається ще сьогодні, так як акцентування нашого антикомунізму нам ні в чому не допомагає. Це аналогії до підкреслень А. Потоцького, висловлених очевидно мимовільно, як мало користей дістала польська держава з суспільних та родинних пов'язань своєї аристократії з аристократією тодішніх переможчих держав.

На закінчення треба ще додати, що Ланьцут, чепурне містечко в Західній Галичині, лежить уже на польській національній території, 35 км на захід від Ярослав над Сяном. Між іншим, відоме воюкам УПА — зокрема людям з пропаганди — село Романів під Львовом належало Потоцькому.

Про українців Потоцький згадує дуже мало і без якогось окремого зацікавлення. В його термінології Галичина є Галичиною, а не «Східньою Малопольцею». Потоцькі, пов'язані родинними вузлами з усіма польськими аристократичними родами, мають своє місце в історії Польщі. Остаточо цей рід поділився на лінію галицьку (польську) і українську (російську), що було зумовлене політичною ситуацією Європи.

Альфред Потоцький пов'язаний також зі Львовом, де на вулиці Коперника ще сьогодні стоїть його пишна палата. Східня лінія роду Потоцьких походила з Тульчина на Поділлі. Тим самим Потоцькі якоюсь мірою пов'язані також з історією України.

Євген ВРЕЦЬОНА

Поезія Володимира Свідзінського

В. СВИДЗІНСЬКИЙ, *Вибрані поезії. Вступна стаття Яра Славутича. В-во «Славута», Едмонтон, 1961. Стор. 63 + 1 ил.*

Поетична творчість Володимира Юхимовича Свідзінського, подолянина родом, одного з найвидатніших українських поетів останнього півсторіччя і однієї з найтрагічніших жертв комуністичного режиму (був спалений живцем біля Салтова, разом з іншими в'язнями, під час їх евакуації на схід у жовтні 1941 року), залишалася маловідомою для ширшого загалу і за життя поета і після його смерті. Склалися на те різні, здебільша внутрішнього характеру, причини. Був Свідзінський справжнім щирим ліриком, з нахилом до символізму, і поезія його звучала досить «несучасно» в загальних для його часу умовах літературного життя, будучи далекою

до рекламної метушні й розголошу, зчинюваних навколо виступів інших поетів. Не зважаючи на те, що у своїй суті ця поезія була цілком модерною, модернішою за творчість модних у той час символістів чи гомінкхих футуристів, незвичайно багатою своїми поетичними засобами, зачерпнутими з невичерпних джерел народної мови й поезики, уваги літературних критиків і літературознавців поезія Свідзінського не привернула, хоч і заслужувала на неї не раз куди більше, як творчість Рильського чи Тичини. Як людина і як поет, Свідзінський залишився в тіні, не здобувши та й не прагнучи взагалі популярності.

Були публіковані поезії Свідзінського за життя поета рідко, обмеженими накладками. Надрукувавши перший свій вірш «Давно, давно

тебе я жду» 1912 року, в січневій книжці «Української хати», першу свою, всього 34-сторінкову, збірку «Ліричні поезії» він видав аж 1922 року у видавництві Кам'янецької філії Державного Видавництва України, всього в 1 000 примірників. Друга збірка «Вересень» появилася накладом самого ж таки автора в Харкові 1927 року, мабуть, теж не більшим тиражем. Третя збірка «Поезії», опублікована заходом і за редакцією Юрія Яновського (Львів, 1940, 120 стор.), була надрукована в друкарні АН УРСР 5 000 тиражем напередодні війни з Німеччиною, алеж на книгарський ринок вона не попала, і більшість накладу була перемелена на папір під час німецької окупації Західньої України. Рукопис чи копію четвертої, ненадрукованої збірки почастило врятувати, і її привіз на еміграцію й опублікував кільканадцять віршів із неї у мюнхенській «Арці» і нюрнберзькому «Часі» поет Олекса Веретенченко. Деякі вірші Свідзінського були друковані в антологіях творчости знищених поетів, і більший вибір його віршів надрукував автор цієї рецензії разом з короткою біо-бібліографічною довідкою у філядельфійському «Києві».

Не надто відомою залишилася колись і залишається тепер бібліографія Володимира Свідзінського. Короткі бібліографічні дані (подані, мабуть, самим поетом) були опубліковані в першому, біо-бібліографічному томі показника «Десять років української літератури» Лейтеса і Яшенка (Київ, ДВУ, 1928, на стор. 429-430), і вони лягли в основу всіх життєписних довідок про поета, друкованих на еміграції. Доповнив ці дані поет Н. Щербина у своїй цікавій статті п. н. «Поет нездоланного духу», друкованій у березні 1948 року в авгсбурзькому часописі «Наше життя», подаючи, що з 1925 року Свідзінський працював на посаді редактора-стиліста «Червоного шляху», що його видавало ДВУ, і після його припинення в інших літературних журналах і що знав Свідзінський добре античні мови та ви-

вчав, маючи уже 40 років, німецьку і французьку мови.

Важливим починаю для ознайомлення ширшої читацької громади (тим більше, що в УРСР творчість Свідзінського ще й далі проскрибована) з поезією Свідзінського є опублікування поетом Яром Славутичем в його ж видавництві «Славути» 64-сторінкової збірки «Вибраних поезій» Свідзінського. Не зважаючи на заяву видавця й упорядника цього вибору, що до його видання «ввійшли найкращі, найтиповіші твори поета з його чотирьох збірок», треба ствердити, що в нову опублікованих минулого року в Едмонтоні поезій Свідзінського були здебільша покладені речі, надруковані у збірці «Поезії» (Л. 1940). На всіх 43 вірші в цій книжечці — 36 із них, в тому числі чотири із збірки «Вересень» (включені самим автором), були надруковані в названій третій збірці 1940 року. П'ять поезій влучені до вибору із недрукованої збірки «Медобір» і тільки три — «На Поділлі», «Не метає вогнів блискавиця», «Заклинання» — узяті із ранніх збірок поета.

З добрим підходом до постаті і творчости трагічно загинутого поета написана стаття Яра Славутича про Володимира Свідзінського. Автор статті визначає цілком правильно Свідзінського «одним із найбільших майстрів української поезії» і його творчість як «нову сторінку» цієї ж поезії. Короткий розмір статті не дозволив її авторові дати ширший розгляд поетичної творчости В. Свідзінського, і з того погляду стаття Е. Райса в минулорічній «Сучасності» є покищо найвірнішою і найосновнішою характеристикою цієї творчости, не зважаючи на те, що Райс диспував дуже обмеженою кількістю творів поета.

Не можна погодитися з автором статті, що опубліковані ним вибрані поезії В. Свідзінського становлять «ледве половину оригінальних творів» поета. Перша, 34-сторінкова збірка Свідзінського «Ліричні поезії» охоплювала, якщо судити з

кількості сторінок, яких 30 поезій. Але уже друга «Вересень» нараховувала, як це подають Лейтес і Яшек, 69 поезій. У третій («Поезії» 1940) було надрукованих 65 поезій. З «Медобору» опублікував Олекса Веретенченко, за нашим неповним підрахунком, в журналах і часописах, 18 поезій. Отож, загальна кількість поезій Свідзінського, відрхавши від неї п'ять передрукованих у збірці «Поезії» 1940 року із збірки «Вересень», мала б виносити 177. Тому опублікований Яром Славутичем вибір становить не «ледве половину», але ж «ледве четвертину», а якщо врахувати до неї ще ненадруковані чи невідомі нам

речі з «Медобору», то ледве п'яту частину із поетичної спадщини Володимира Свідзінського. З того погляду публікація й вивчення усієї поетичної творчості Свідзінського чекає ще свого здійснення. Першим кроком до цього повинно бути заповіджене вже з кінцем 40-их років видання збереженої щасливо О. Веретенченкою четвертої збірки Свідзінського «Медобір».

Коректа виданого Яром Славутичем вибору досить поправна, шкода тільки, що у віршах «Зрада I» і «Зрада II» переставлено два рядки, чим попсовано їх зміст.

Богдан КРАВЦІВ

Зустрічі Джіласа з Сталіном

Мілован Джілас, справді винятковий феномен у нашій дійсності, поділений заслонами, мурами й іншими перегородками на бльоки. Він живе в одному бльоці, «неутраьній» Югославії, а друкується в іншому. Можна назвати щастям або нещастям жити і писати в тоталітарній країні, на волі, під домашнім арештом чи в тюрмі, а друкувати написане за кордоном. Як би не було, але Джілас має монополію на цього роду письменницьку кар'єру. Після широко відомої «Нової кляси» та менше відомих серед читацької маси — «Земля без справедливості» й «Анатомія однієї моралі», нещодавно з'явилася в англійському перекладі його четверта книга.*) Варто згадати, що американський видавець Джіласа має рукописи наступних трьох книг цього дійсно

талановитого публіциста і письменника, який, поряд Чеслава Мілоша і кількох інших західніх «відступників» від комунізму, чи не найбільше спричинився до його розвінчання.

«Розмови з Сталіном» — це спогади автора про його три зустрічі з Сталіном, які він оформив в окрему книгу. Якщо б розповідь про ці зустрічі була включена до ширшої автобіографії Джіласа, багато цікавих думок про Сталіна і його імперію згубилися б в решті матеріялу. Книга Джіласа, звичайно, не є простим записом його зустрічей і розмов з радянським диктатором. Це лише кістяк праці; їх тло, політичне, соціальне і психологічне становить не менше цікаву частину книги.

М. Джілас належав до тих комуністичних діячів Югославії, який виріс і сформувався вдома, на соціальній кривді рідної йому Чорногорії та політичних аномаліях міжвоєнної Югославії. Він не вийшов з радянського інкубатора московських партійних шкіл для за-

*) Milovan Djilas: Conversations With Stalin. Translated from the Serbo-Croat by Michael B. Petrovich. Harcourt, Brace and World, Inc., New York, 1962, pp. 213. \$ 3.95.

кордонних комуністів. Вперше він ступив на землю СРСР уже як відомий діяч югославського партизанського руху, висланий Тітою в офіційній місії до «братньої» партії й уряду СРСР. Він очолював югославську делегацію, вислану до Москви на весні 1944 року в повному розпалі війни. Делегація мала на меті добитися радянського визнання, як уряду, Тітового Національного комітету в протизагу до королівського уряду в Лондоні та устійнити справу допомоги партизанам. Поїздка Джіласа і групи до Москви була своєрідною процею до Мекки. Вона описана в першій частині книги під заголовком «Захоплення».

Все, що автор бачив і чув, викликало в нього пошану, захоплення і любов до «колиски комунізму», його керівників, хоробрих бійців, звичайних трудящих, що своєю кров'ю і потом вигравали найбільшу війну людської історії. Слабості, недолки радянського життя його не вражали; багато речей були самозрозумілими для партизанського провідника, а інші пояснювалися станом війни, ненормальними умовами. До того, поведінка кремлівських вождів не була визивною для Югославії. Все ж це не заважало Джіласові спостерігати цинізм Сталіна і його оточення, грубість, чванкуватість, орієнтальний культ вождя, речі, які були доволі чужими ідеалістів з Чорногорії.

Рік пізніше Джілас побував удруге в СРСР; на цей раз в складі великої урядової делегації на чолі з Тітою з метою підписати югославсько-радянський договір про взаємодопомогу. Джілас вже тоді був записаний у чорну московську книгу. Він б мав сміливість перед радянським командуванням у Београді виступати проти скандальної поведінки Червоної армії у відношенні до населення. Радянські чинники і Сталін (якого про це інформували) взяли це за образу армії-«визволительки». Отож ця подорож і зустріч автора з диктатором відбулася, коли він був у неласці. Ста-

лін нагадав цю справу, але виправдань Джіласа не прийняв. Останній цього разу не грав ніякої визначної ролі, проте мав нагоду багато чого спостерігати і бачити речі в Кремлі і поза ним, які викликали в ньому глибокі «сумніви» (назва другої частини книги). Шовінізм московського керівництва, нахабність і зарозумілість переможців, підступ органів безпеки навіть супроти власних людей тощо тепер видні на кожному кроці.

Три роки минуло між цією та третьою й останньою зустріччю з Сталіном взимку 1948 року. Джілас приїхав на цей раз на початку затяжної кризи радянсько-югославських взаємин з щирим бажанням і дорученням Тіта їх налагодити. Тим часом автор брав участь, на різних постах, у творенні соціалістичної Югославії на «образ і подобу» СРСР. За цей час він мав багато нагод співпрацювати з радянськими чинниками, увійти в багато тайників радянської політики, їхньої тактики у відношенні до західних країн і до своїх таки сателітів. Участь у заснуванні Комінформу і використання цього знаряддя Кремлем відкрили очі Джіласові на багато речей. Але він їхав до Москви не з метою розриву, а дружнього поладження непорозумінь і з бажанням одержати згоду на відносно незалежне будування комунізму в Югославії без постійних втручань ззовні.

Це перебування Джіласа й товаришів у Москві радше скидалося на суд над югославами, ніж на переговори членів однієї сім'ї. Сталін і товариші закидали югославам усі можливі гріхи: що вони, наприклад, хочуть окупувати Албанію, що вони потайки від СРСР змовляються з болгарями, що вони відступають від комунізму, раз тому, що їх політика замало соціалістична, а вдруге, що їх ініціативи — це ліві експерименти... Ця місія Джіласа й інших югославських діячів скінчилася невдачею, бо Сталін хотів їх повного покаяння, він бажав, щоб Тіто і його Югославія лежали на

лопатках перед ним. Цього було югославам досить, і вони протиставилися тискові Москви і Комінтерну, пішовши на розрив з ними.

Ця третя частина спогадів Джіласа («Розчарування»), багата на драматичні епізоди, ще більше виявляє суть сталінського режиму і більшовицької системи. Ароганція, ксенофобія і зазнайство кремлівського диктатора ще яскравіше виходять з цієї частини спогадів. Наприклад, тут Джілас згадує про неграмотне з'ясування Сталіном дефініції «нації» і «народу», першої як етнічно-політичної спільноти, а другою як визначення для трудящого народу... (стор. 156), як також епізод (згадуваний також Деде в біографії Тіто, Париж 1953) про те, як Сталін вперто твердив, що Голляндія не є членом союзу Бенелюксу (стор. 180-81).

Спогади Джіласа багаті на описи побуту і звичаїв радянської знаті, Сталіна і його оточення: пишні бенкети, нічні пиятики з обжиранням і перепоем, вишукана практика НКВД в слідкуванні за чужинцями, включно з підсиленням їм сумнівної репутації жінок, вставляння підслухових апаратів до їх кімнат тощо. Багато цікавих епізодів автор передає живо, майже по-репортерськи. Розмови відтворені ним ніби із стенографічного запису. Треба думати, що їх зміст, а навіть значною мірою форма передані вірно.

Виступи Сталіна, як вони передані Джіласом у прямій мові, великою мірою нагадують «Розмови Гітлера при столі», який, доречі, мав глибокий респект до Сталіна.

Для українського читача спогади Джіласа зокрема цікаві. Автор перебував у Києві під час другої місії до СРСР, і, як виявляється, він дуже добре ознайомлений з українськими справами. У своїх спогадах він звертає увагу на те, що є істотне в сучасній українській проблемі, а саме колоніальна залежність України від Москви, прикрита фіговим листком «братнього союзу».

Книгу Мілована Джіласа, за яку автор сьогодні з ласки свого товариша по зброї Йосипа Броза Тіта відсиджує наступних п'ять років у тюрмі, можна щиро рекомендувати читацькій публіці: вона цікава, повчальна, інспіруюча. На відміну від теперішньої зливи кремлезнавчої літератури, у великій кількості зазначеної, претенсійної і нудної, її можна прочитати одним духом від вечери до перших півнів.

Після «Нової кляси» і «Розмов із Сталіном» з довірям можна очікувати й появи наступних книг Джіласа: автобіографію під заг. «Чорногора», «Негош» — про життя і боротьбу чорногорського патріота, поета і священика, та збірку «Оповідання».

В. МАРКУСЬ

Французька книга про С. Петлюру

Минулого року минуло тридцять п'ять літ від убивства Головного Отамана, а в жовтні цього року ми не стільки ж літ від процесу над Шварцбардом. Українська громадськість на еміграції не замаркувала ці річниці чимось особливим. Проте французький журналіст Ален Дерош і видавництво «Нувель Едісьйон Латін» нагадали нам і чужинцям про цю подію з-перед 35

років випуском книги «Українська проблема і Симон Петлюра. Вогонь і попіл.»)

На жаль, не можемо сказати про

*) Alain Desroches: Le Problème Ukrainien et Simon Petlura. Le feu et la cendre. Nouvelles Editions Latines. Paris, 1962, pp. 220 (адреса в-ва: 1, rue Palatine — Paris 6). Ціна: 7.50 нфр., 1.75 ам. дол.

автора книги більше, ніж те, на що дозволяє його праця. А. Дерош виглядає радше на журналіста, аніж на історика. Українське питання і справу С. Петлюри він вивчав головню з опублікованих французькою мовою джерел і, без сумніву, знає її також із розмов з українськими діячами. Метою автора було написати книгу, що реабілітувала б Симона Петлюру перед французькою громадськістю, деякі кола якої ще й тепер підтримують закиди обороною Шварцбарда про антисемітизм Петлюри та українців. «Ми думаємо, що було б несправедливо, коли б пам'ять цієї людини збереглася для нащадків обтяженою злочинами, які їй безпідставно приписувано» (стор. 13).

З цих, без сумніву, шляхетних намірів Дероша і постала його книга про Петлюру та українське питання з символічною назвою «Вогонь і попіл». Властиво, книга складається з двох, майже однакових обсягом частин: першу частину автор присвятив короткому нарисові історії України, її культури та новітнього українського визвольного руху. Друга половина розглядає життя і політичний чин С. Петлюри з докладнішим представленням паризької трагедії — вбивства і процесу. Треба погодитися з таким розкладом матеріалу, бо представлення тільки справи С. Петлюри залишило б французького читача з багатьма невідповідженими запитаннями. Тому популяризація справи для цього читача вимагала ширшого з'ясування багатьох, для нас абеткових фактів та істин.

В цілому історичний огляд є добрим і прозорим. Може, краще було б вмістити четвертий розділ «Життя й праця С. Петлюри» після п'ятого («Національне відродження»), бо шойно на тлі останнього яскравіше виступає постать Петлюри. Саме в цій частині книги є дуже багато помилок фактичного порядку, неточних формулювань; ряд географічних назв подано неправильно; також транслітерація багатьох імен деформує їх до невпізнання. Для ілюстрації наведемо

кілька помилок: татар сплутано з половцями і печенігами (стор. 28), козаків скваліфіковано як «плем'я» (tribus, стор. 29), як дату ліквідації гетьманату подано рік 1789 (стор. 35), не визначено політичного характеру Кирило-Методіївського братства, а тільки сказано, що воно «змагало до визволення закріпачених селян» (стор. 45); є ряд неточностей і в огляді, присвяченому Шевченкові. Аж ніяк не є допущенням перекладати прізвище поетеси Лесі Українки, як «Ukrainienne», що автор послідовно робить.

Є також низка неправильностей в огляді національної революції і творення державности. Напр., перемир'я між Українською Державою і РСФСР не могло відбутися 30. 3. 1918 (стор. 71), бо тоді ще була УНР; звідки автор взяв, що гетьман Скоропадський, щоб рятувати свій режим, пактував (сік!) з більшовиками (там же)?! Членів Директорії Центральної Рада не призначала, як подано на стор. 73; УРСР ніколи не перебувала в складі РСФСР (стор. 94). Оцінка отаманії, як розбійничих банд, абсолютно спрощена і в суті речі фальшива (стор. 75).

Далеко краще впорався А. Дерош із своєю ближчою темою, а саме — нарисом про життя С. Петлюри, його працю і боротьбу на рідних землях та в екзилі. Ця частина книги — дуже добра, написана живо, з великою дозою симпатії і пошани до особи С. Петлюри. Зокрема добре написані розділи «Атенат», «Судове слідство» і «Процес». Автор використав багатий, видрукований обома заінтересованими сторонами матеріал, офіційні публікації суду та тогочасну пресу, яка присвятила значну увагу цим подіям.

А. Дерош став на становищі української сторони і свідків, які відкидали всі закиди в бік С. Петлюри щодо його причетности до протиєврейських погромів в Україні. Правду кажучи, авторові не важко було зайняти цю позицію, бо всі свідчення й факти, що їх навела оборона Шварцбарда, не обтяжували особи Петлюри. Навпаки, дока-

зи, наведені цивільною стороною, представили Петлюру як державного діяча без тіні антисемітизму, який боровся проти ексцесів не підпорядкованих належно частин армії. Багатий матеріал, що його цитує автор, не залишає ніякого сумніву щодо справжньої ролі Петлюри і щодо характеру погромів у 1919-1920 рр. в Україні.

Суд так само не довів будь-якої відповідальності С. Петлюри щодо погромів. Частина опінії, прихильної Шварцбардові і ворожої до українства, поширювала і підтримує дотепер думку, мовляв, звільненням Шварцбарда французький суд прийняв обвинувачення вбивника і його свідків проти С. Петлюри та українського руху. Це цілковито неправильно! Паризький суд не судив Петлюри чи українських старшин і не ставив собі завдання знайти їх вину. Якщо він звільнив Шварцбарда, то лише тому, що ствердив політичний характер убивства і пристрасть, як спонуку до злочину. А відомо, що французький суд, зокрема суд присяжних, дуже толерантний до «crimes politiques et

passionnels». Деяке світло на цей бік справи кидає вже праця Дероша, хоч, властиво, процес Шварцбарда ще чекає свого об'єктивного дослідження як з боку права, так і історії (є багато досі невияснених фактів і чинників, що були зв'язані з убивством або мали вплив на суд, і їх треба б вивести на денне світло).

Не зважаючи на вказані недоліки і слабкі моменти книги А. Дероша (яких можна було б уникнути, якщо б хтось із ознайомлених з проблемою людей прочитав був рукопис перед друком), вона має свої безперечні позитиви і своє значення. Треба сподіватися, що вона виконає своє популяризаційне призначення і якоюсь мірою спричиниться до реабілітації пам'яті С. Петлюри. Авторів, як французькому піонерів в цій шляхетній ініціативі, який, суб'єктивно беручи, взявся за завдання, не цілком вдячне в сучасних умовах, належить тим більша вдячність з боку українського громадянства.

В. МАРКУСЬ

Новий підручник української мови

Підручник Я. Славутича («Conversational Ukrainian», Gateway Publ. Ltd., Edmonton-Winnipeg, 2-nd ed., 1961, 608 pp.) без сумніву заслуговує на відзначення. Це друге видання є сполученням двох частин першого видання (1959), з поліпшенням граматичних пояснень і поширенням вправ. Призначено його, згідно з порадою автора, для одинадцятої і дванадцятої класи середніх шкіл Альберти, а також, у вступному слові до видання, цей підручник рекомендовано і для початківців.

Автор застосував нову методу навчання мови — діалоги, завдяки яким студент, починаючи з першої лекції, вчиться будувати речення з ви-

вчених у лекції слів. В той спосіб мова, яку студент вивчає, стає для нього мовою живою й близькою. До діалогу автор додає текст для читання, подекуди ще й коротку поезію, що дає можливість студентові вслухуватись у мелодійність мови. Поруч з цим, майже в кожній лекції, маємо відповідну кількість висловів, приказок і, очевидно, граматичні правила й пояснення. А в кінці домашні вправи й словник.

Діалоги і тексти. Розглядаючи в загальному будову лекції, треба сказати, що вона цікава, в першій мірі своїм матеріалом. Тематика лекції допомагає студентові не лише знайомитися з лексикою мови, але рів-

ночасно вводить його в царину історії України, її літератури й фольклору. При навчанні мови це всебічне знайомлення студента з народом, мову якого він вивчає, дуже важливе.

В діялогах автор допомагає студентові опинитися в кожній ситуації дня, охоплюючи ділянки товариського й громадського співжиття, включно з деякими формами, прийнятими в адміністрації сучасної України. Поруч українського тексту діялогу, автор вмістив англійський переклад. Цей розділ опрацьовано цікаво.

Граматичні правила і пояснення. Автор заторкує в більшості правила розмовної мови, припускаючи місцями, що студент вже має елементарне знання граматики української мови. Це на практиці є великою перепоною для учнів, що хоч і набули деякого знання мови від своїх батьків, однак з граматичними основними правилами не ознайомлені. Тому важко користуватися цим підручником студентові, що зовсім не знає української мови, а тим більше студентові-самоукові. Наприклад, важливе правило творення наказового способу зовсім не вияснено, тільки подано чотири різні наказові форми для трьох осіб (не включаючи третьої особи однини й множини). Тут треба було сказати, як творити наказовий спосіб і коли давати відповідні закінчення: -и (пиши), -іть, -імо, а коли -й (читай), -ймо, -йте. Багато правил схоплено добре, хоч місцями варто було дати більше прикладів вживання даного правила чи вживання деяких висловів і їх відповідників у англійській мові, наприклад, *to like* подобатися і любити. Було б корисно, бодай в трьох чи чотирьох лекціях, обговорити дієслова докраної і недокраної дії, як також дієслова з префіксами. Цей матеріал у підручнику обговорений, але не в організованій формі. Докладніше опрацьовано вживання прийменників, і їх автор поступово, лекція за лекцією, обговорив. В текстах лекції переважає матеріал, об-

говорений не у параграфі граматики, а в домашній роботі.

Було б великою допомогою подавати таблиці відмін іменників, прикметників і т. д. в лекціях, а також і в додатку (індексі).

Домашні роботи. Дуже важливим засобом у навчанні мови є вживання словника лекції і вивченого правила в домашній роботі. Тут також треба містити важливіші слова чи складніші граматичні правила з попередніх лекцій, що в результаті закріплює вже вивчений матеріал і поступово збільшує об'єм і різnorodність вправ. В цьому підручнику відчувається брак цього і кожна вправа є одиницею в собі, присвяченою лише матеріялові даної лекції. У висліді цього всі вправи, від першої до останньої лекції, щодо об'єму — однакові.

Словник. Словник кожної лекції укладений в абетковому порядку, що допомагає краще орієнтуватися при шуканні потрібного слова. Зате, на нашу думку, непотрібно подавати в словнику лекції дівідміну кожного дієслова. Вистачило б подати неозначену форму дієслова і закінчення першої і другої особи одними і третьою множини, і студент зорієнтується, до якої дівідміни дієслово належить. Іменники подані в називному відмінку однини і множини. Варто було б додати закінчення родового однини, з огляду на різnorodність закінчення (-а, -я; -у, -ю) іменників чоловічого роду другої відміни; і подати лише закінчення, наприклад, *стіл*, -а, -и. Словник повинен бути поданий в сконденсованій щодо об'єму формі, а не розміщений на кількох сторінках. Це очевидно вина друкарні.

Ідеєю автора було якнайбільше осучаснити українську мову й подати її приблизно в такій формі, в якій вона сьогодні вживається на Україні. З огляду на це є деяка непослідовність у правописі слів, зокрема слів іншомовного походження. Тому маємо емігрант і гараж. В деяких словах наведений подвійний спосіб правопису, наприклад,

кляса і клас; дев'яносто і дев'яносто і в обох випадках автор заступає вживання — в першому — клас, в другому — дев'яносто.

Мова підручника. Мова добірна, і з огляду на це підручник може бути великою допомогою навіть для тих, що вже досить добре володіють українською мовою. Автор також подає українську технічну термінологію, знання якої необхідне у щоденному житті. Було б корисним додатком до підручника вміщення фонетичної таблиці українських звуків, а він необхідний, коли це підручник для початківців.

Бракує цьому підручникові дуже важливої частини: вміщення в кінці книжки англійсько-українського і українсько-англійського словника, вживаного в цьому підручнику. Це велика хиба цієї праці. Є, правда, після абетки таблиця українських

слів з поданням числа лекції, де це слово вжите, але це одностороння послуга і мало практична.

Шкода, що через сполучення обох частин першого видання автор усунув багато цікавого матеріалу. Треба було залишити обидві частини, як окремі одиниці, з тією різницею, що в першій обговорити основні правила граматики, а в другій — складніші елементи мови, включно з головними правилами синтаксис з ширшим текстом для читання.

На закінчення треба ствердити, що підручник д-ра Я. Славутича «Conversational Ukrainian» є цінним внеском у ділянку українського мовознавства, і ми рекомендуємо його всім, що бажають навчитися доброї української мови, і тим, що хотіли б своє знання цієї мови удосконалити.

Я. РОЗУМНИЙ

КНИЖКОВА НОВИНКА

ПЕРША ПОВІСТЬ ПРО 1933 РІК

У нашому журналі, від липня до листопада цього року, друкується повість Василя Барки — «ЖОВТИЙ КНЯЗЬ»: історія великого голоду 1933 року на Україні.

Вихід повісти приурочений до тридцятилітніх роковин тієї жахливої національної катастрофи, спричиненої пляновими заходами керівництва КПРС в Москві.

І досі партія і уряд в СРСР тримають кам'яну плиту замовчування над тим безмежним горем української модности. Не дозволяючи правді про нього вийти в світ, вони свідчать самі, що являються пересемниками організаторів неслітського народовбивства.

Ми повинні зруйнувати могильний камінь, який придушує правду про смертне нещастя мільйонів наших людей: читаймо і поширюймо, передаваймо молодшому поколінню твори, що відображують їхнє безталанне життя, грізну долю і стратотерпну смерть на всенародній Голготі нового часу.

Нехай ніхто з нас не зостанеться байдужий до пам'яті безіменних і непочисливих жертв голоду, коли надходять його чергові роковини.

*

Числа журналу з повістю «Жовтий князь» можна замовити у видавництві.

НОТАТКИ

Пірова перемога літературної реакції в УРСР

Приплив молодих сил в радянську літературу, рішучі намагання молодих літераторів, зокрема поетів, оновити засоби і зміст української поезії і прози, звільнити літературну творчість від штампів й сіризи викликали, з одного боку, прихильне сприйняття молодого радянської критики і частини літературознавців з-поміж середньої генерації, але водночас із цим, з другого боку, теж і запеклий опротив літературної реакції сталінського напрямку. Загрожено в своїх позиціях і настановах радянські комісари від літератури перейшли до наступу, відмовляючи молодим літераторам, здебільша усе шестидесятникам, права говорити про минуле, про жорстокі і трагічні роки українського лихоліття, дискредитуючи їх сміливі і безкомпромісні новаторські дерзання.

Проявився цей наступ радянських реакціонерів в нападах Миколи Шеремета на Івана Драча і його поему «Ніж у сонці» в листопаді минулого року, у віршованій відповіді Платона Воронька на заяву автора анонімного листа, що молоді поети і мистці-шестидесятники воліють гризти іржаві цвяхи, ніж жувати далі глибку кашу соцреалізму, і особливо ж у виступі члена редакційної колегії «Літературної України» Любомира Дмитерка в його статті з приводу зміни назви цієї газети, спрямованій проти друкування в ній деяких «незрілих віршів» Івана Драча й М. Вінграновського, «претенсійних новелеток» Юрія Коваля і плутаних статей молодих критиків у цій же газеті й у «Вітчизні», в яких, мовляв, «за

штатами красномовства ховаються спірні або й зовсім неприйнятні думки». Атакуючи в цій статті молодих критиків Івана Дзюбу, Євгена Сверстюка та інших, Л. Дмитерко засудив і новий роман колись репресованого і реабілітованого 1956 року Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою», мовляв, «ні взірцем, ні еталоном для сучасної української прози похмурий твір Б. Антоненка-Давидовича бути не може».

Була надрукована стаття Л. Дмитерка в «Літературній Україні» за 16 лютого 1962 р. і з того часу в українській радянській критиці, в літературній пресі і під час зібрань різних секцій Спілки письменників України, особливо ж секції критики, почався безупинний змаг між прихильниками нових тенденцій у літературному процесі і представниками літературної реакції — усе тих, що були колись найзавзятішими прославлювачами Сталіна і його режиму. Стежачи за ходом і розвитком цієї дискусії, інколи дуже гарячої, здавалося, що візьмуть верх молоді прогресивні сили, творчі і критичні виступи яких були підтримувані й голосами читачів, прихильних для нових спрямувань і спрагнених чогось свіжого й оригінального.

Різкого звороту зазнала ця боротьба на засіданні президії СПУ, яке відбулося 23 червня ц. р. під головуванням Ю. Збанацького і в якому брали між іншими участь В. Собко, В. Козаченко, М. Пригара, С. Олійник, П. Воронько. Досить лаконічне, але ж вимовне повідомлення з цього засідання надрукувала київська «Літературна Укра-

іна» (від 29 червня ц. р.), присвячене здебільша обговоренню роботи Бюро пропаганди художньої літератури (цензурний комітет? — Б. К.) та редакцій друкованих органів Спілки. Як виходить із звідомлення, діяльність названого Бюро пропаганди вирішено обговорити всебічно на одному з найближчих засідань президії. Алеж, не чекаючи вислідів цього обговорення, стверджено вже в надрукованому звідомленні, що «у важливій справі пропаганди художньої літератури» є «істотні недоліки».

Звідомлення про засідання президії СПУ і про винесені постанови є одним із дуже характеристичних документів до історії сучасного літературного процесу на Україні, і тому варто навести його в цілості.

«...вже й зараз можна сказати, що у важливій справі пропаганди художньої літератури є істотні недоліки. З широкою аудиторією ще надто рідко зустрічаються видатні письменники, висококваліфіковані критики. Часто-густо перед слухачами, що бажають на літературних вечорах почути розумне й правдиве слово про сучасну радянську літературу, виступають люди випадкові або й безвідповідальні. Досить назвати, наприклад, недавні гастролі до міста Львова молодого київського критика І. Дзюби. Демонструючи свою теоретичну незрілість (так! — Б. К.), І. Дзюба вдався до безсоромної самореклями, перекручення справжнього стану сучасної української літератури, політично хибних тверджень (!! — Б. К.). Президія СПУ рішуче попередила І. Дзюбу, що така поведінка може поставити його поза Спілкою письменників. Президія СПУ відзначила, що появі подібних настроїв значною мірою сприяла безпринципна позиція редакцій друкованих органів, які, замість дбайливого виховання молодих сил, що приходять у літературу, знизили вимогливість як до друкування їхніх творів, так і щодо оцінки їх. „Літературна Україна” (раніш „Літературна газета”), подаючи твори молодих авторів, по-

ряд з вартісними, стала безсерйозного добору друкувати й речі, художньо та ідейно незрілі (!! — Б. К.). В журналах „Вітчизна”, „Прапор”, „Дніпро” з'явилися окремі статті, в яких з естетських позицій робляться спроби перекреслити славетні бойові традиції української радянської літератури і беззастережно захвалюються твори, що заслуговують на ґрунтовний критичний розгляд (наприклад, повість В. Антоненка-Давидовича „За ширмою”). Під прапором боротьби за високу майстерність насправді пронагаються такі художні принципи, які орієнтують творчу діяльність письменників на манівці безідейности. Особливо шкідливим для розвитку літератури, для консолідації всіх письменницьких сил на допомогу партії й народові у виконанні велетенських завдань програми КПРС є групівницька тенденція протиставити молодих літераторів старшим товаришам. Президія СПУ прийняла постанову, в якій намічено конкретні заходи щодо поліпшення роботи „Літературної України” та літературних журналів. З метою зміцнення керівництва журналом „Вітчизна” президія доручила безпосереднє ведення журналу заступникові голєви правління СПУ Л. Дмитеркові, призначивши його головним редактором журналу».

Внесені президією СПУ постанови і започатковані нею «конкретні заходи» для «поліпшення» роботи «Бюро пропаганди художньої літератури» і редакцій друкованих органів Спілки, як виходить із наведеного звідомлення, пішли цілком по лінії вимог Любомира Дмитерка з лютого 1962 року, і вони свідчать, що під сучасну пору в боротьбі за майбутні шляхи і розвиток радянської літератури починає перемагати режимна партійна лінія, репрезентована реакціонерами типу Дмитерка, Шеремета, Воронька.

Чи ця теперішня перемога хрущовських сталінців буде тривалою, тяжко судити. Позиції і впливи нових прямивань в радянській літе-

ратурі досить сильні, про що можуть свідчити моменти, промовчані у звітномленні із зборів президії СПУ. Не названо в цьому звітномленні нікого з молодих письменників, особливо ж Драча і Вінграновського, що їх прийнято 20 березня в члени СПУ. Не сказано нічого про те, що у висліді призначення головним редактором «Вітчизни» Любомира Дмитерка був усунений із цього посту відомий радянський літературознавець і критик Д. Колиця. Цілком промовчано, що головні атаки під час цього зібрання президії СПУ були спрямовані на журнал «Дніпро», який не тільки надрукував засуджений в лютому ц. р. роман Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою», але й зайняв щодо нього цілком прихильне, протилежне до нападів Дмитерка становище.

Що безпосередньою причиною «адмініструвальних заходів» президії СПУ була зайнята редакцією «Дніпра» позиція до роману Антоненка-Давидовича «За ширмою», доводить надрукованій у червневій книжці цього органу не СПУ, а Центрального комітету ЛКСМУ, вибір із голосів преси та читачів про цей роман. В цьому виборі наведено п'ять уривків із рецензій на роман Антоненка-Давидовича, надрукованих у радянських газетах, шість уривків із листів до автора відомих радянських письменників і діячів і два уривки із листів до редакції «Дніпра», написаних як відгук на надрукування цього роману в названому журналі. Усі ці голоси і рецензентів й авторів листів до письменника і редакції, між якими є відомі радянські літератори, службовці, артисти, учителі і робітники, сповнені незвичайно глибокою прихильністю і вдячністю авторові за його новий твір. Усі підкреслюють

благородну мету, для якої він написаний, факт, що він пройнятий справжньою увагою до життя і людини, що він дуже сподобався учителям й учням радянських шкіл, що порушені в ньому проблеми — це проблеми «виховання людини високої моралі», що це «чисте вино поезії», що роман зворушує до сліз, глибоко людяний і доходить до самого серця, що, прочитавши його, дивляться люди інакшими очима на світ, що могутнім акордом у ньому «звучить також мотив любови до рідної землі, до рідного краю». Такими голосними висловами признання сповнені усі надруковані уривки з рецензій і листів — за виїнятком тільки одного — із статті... Любомира Дмитерка п. н. «З новою назвою до нових висот» із її погромницьким висновком, що роман «За ширмою» вражає... «художнім несмаком, як продукт банальної літературщини», що цей «похмурий твір ні взірцем ні еталоном для сучасної української прози бути не може».

Цей промовистий виступ «Дніпра» проти сталінолюбного літературного бонзи мусів долити оливи до вогню, і роз'ярений Любомир Дмитерко добився не тільки засудження цього роману цілою президією СПУ, але й свого призначення на головного редактора «Вітчизни». Солідаризуючися з Дмитерком, президія СПУ пішла рішуче проти голосів з-поміж інтелігенції й народу, надрукованих у «Дніпрі», і довела, що репрезентована нею літературна організація нічого спільного з трудовою інтелігенцією й робітництвом не має, що вона є установою антинародною, експозитурою зненавидженого комуністичного режиму.

Богдан КРАВЦІВ

З М І С Т

Марта Калитовська. Поезії	3
Василь Барка. Жовтий князь	6
Іван Гончаренко. Т. С. Еліот як критик	44
Євген Гуцало. Оповідання	53
Марта Калитовська. Під сонцем і тінями Сіени	68
Іван Лисяк-Рудницький. Новий Переяслав	75
З документів польського ревізіонізму	97
Критика і бібліографія. Провідна верства минулого (Євген Врецьона) — Поезія Володимира Свідзінського (Богдан Кравців) — Зустрічі Джіласа з Сталіном (В. Мар- кусь) — Французька книга про С. Петлюру (В. Мар- кусь) — Новий підручник української мови (Я. Ро- зумний)	113
Нотатки. Піррова перемога літературної реакції в УРСР (Богдан Кравців)	125

Адреси наших представників

Австралія: Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist») —
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших
країн просимо надсилати без-
посередньо на адресу видав-
ництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0:6:0	3:0:0 фун.
Австрія	15,-	150,- пил.
Англія	0:5:0	2:5:0 фун.
Аргентина	20,-	200,- пез.
Бельгія	30,-	300,- бфр.
Бразилія	50,-	500,- круз.
Венесуеля	2,50	24,- бол.
Голляндія	2,50	24,- гул.
США	0,75	7,50 дол.
Канада	0,75	7,50 дол.
Німеччина	2,50	24,- нм.
Франція	2,75	28,- ффр.
Швейцарія	2,60	28,- шфр.
Швеція	3,-	30,- кор.

Появилось 8 (58) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за серпень 1962

I. СТАТТІ: Право — Транспорт.

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Сільське господарство — Промисловість — Життєвий стандарт, — Спекуляція — Житлове питання — Література — Конституція Української РСР — Релігія — Комуністична партія України — Джон Діфенбекер — Зв'язки із закордоном — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 долар; річна передплата (12 чисел) — 10 доларів, передплата на три роки — 25 доларів.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

